

Deel en Verbind

Nederland, Nederlands-Indië, Indonesië

Advies Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië

wat achter de rug lijkt
dragen we nog
in de boeken, in de docu's
in ons bloed tot op het bot
het verleden geeft een houvast
want het leed voelt zo bekend
vrij gebruik van onze vleugels zijn
we nu nog niet gewend
na gekortwiekt gekooid
na gezang uit verlangen
kunnen wij onszelf niet gunnen
durven wij niet te ontvangen
een ding met bagage is dat je
het uit moet pakken
anders wordt het zwaarder
met elke stap
dus deze 3e generatie
zet een paar stappen terug
ritst alles open
stelt vragen over wat wij dragen
op ons rug

Dit rapport is opgesteld door Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië in opdracht van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Voor meer informatie over het rapport of de commissie wordt u verwezen naar het ministerie van VWS (www.rijksoverheid.nl).

Leden commissie:

Jet Bussemaker, voorzitter
Ardjuna Candotti
Esther Captain
Arthur Pormes
Fridus Steijlen
Hanneke Tuithof
Justin Waerts

Secretaris:

Arash Kargar (tot oktober 2022)

Projectmedewerker/redacteur:

Monique Soesman

Gedicht voorkant: © 2021, Amara van der Elst
Drukwerk: Xerox

Den Haag, februari 2023

Deel en Verbind

Nederland, Nederlands-Indië, Indonesië

Adviesrapport

**Commissie Versterking kennis geschiedenis
voormalig Nederlands-Indië**

Aan de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

Den Haag, 8 februari 2023

Inhoudsopgave

	Voorwoord	3
	Managementsamenvatting	5
1	Opdracht, werkwijze en uitgangspunten	8
	1.1 De commissie en haar opdracht	10
	1.2 Werkwijze	11
	1.3 Uitgangspunten	12
	1.4 Leeswijzer	15
2	Maatschappelijke context en begrippen	16
	2.1 Terminologie en omschrijvingen	17
	2.2 Het advies in de maatschappelijke context	20
	2.3 Betekenis voor de collectieve erkenning en het advies	26
3	Een plaats in het onderwijs	27
	3.1 Een plek geven in het curriculum	30
	3.2 Totstandkoming van professionele praktijken	32
	3.3 Inzet van gastdocenten	35
4	Doorwerking in musea en publieke ruimte	36
	4.1 Samenwerking tussen erfgoedinstellingen op nationaal niveau	39
	4.2 Samenwerking op internationaal niveau – tussen Nederland en Indonesië	44
5	Verbinden en verduurzamen	46
	5.1 Initiatieven waarin cultuur, erfgoed en onderwijs bij elkaar komen	47
	5.2 Kernprincipes voor educatieve producten en praktijken	49
	5.3 Dialoogtafels	52
	5.4 Een digitale vind- ontmoetingsplaats	55
	Financiële onderbouwing	61
	Bijlagen	62
	Bijlage 1. Instellingsbesluit en verlenging instellingsbesluit Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië	63
	Bijlage 2. Samenstelling Commissie	67
	Bijlage 3. Verslag Werkconferentie 7 juni 2022	69
	Bijlage 4. Gesprekspartners	73
	Bijlage 5. Onderzoeksrapporten uitgevoerd in opdracht van de commissie	76

Voorwoord

Zo'n twee miljoen Nederlanders hebben een persoonlijke band met wat ooit Nederlands-Indië was en na een heftige strijd Indonesië werd. Die band is buitengewoon divers en kan teruggaan tot een ver koloniaal verleden, tot ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië, de bersiap-periode, de onafhankelijkheidsoorlog en uiteindelijk de overdracht van Nieuw-Guinea. De aanleidingen om naar Nederland te migreren, liepen vanwege die uiteenlopende achtergronden eveneens sterk uiteen. De herinneringen – vaak emotioneel en pijnlijk – van de verschillende ervaringsgemeenschappen variëren evenzeer en werken tot op de dag van vandaag door. Nieuwe generaties stellen andere vragen en de beleving kan sterk verschillen tussen generaties. Om al die redenen is wat wel 'de Indische gemeenschap' wordt genoemd allesbehalve een homogene groep. De term is in zichzelf al niet toereikend om de grote diversiteit in ervaringsgemeenschappen en achtergronden van migratiegeschiedenissen te omvatten. De complexe en gevarieerde geschiedenis van die gemeenschappen en van het koloniaal verleden wordt in Nederland slecht gekend en erkend. De diversiteit aan ervaringen en stemmen hebben wij – een commissie zelf ook met verschillende achtergronden – een plek willen geven in dit advies.

Dit advies volgt uit de opdracht die we eind 2021 kregen van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) die belast is met de portefeuille Oorlogsgetroffenen en Herinnering Tweede Wereldoorlog. Onze opdracht paste in het kader van de collectieve erkenning dat erop gericht is een krachtige impuls te geven aan het waarderen van 'de Indische identiteit' en 'het Indisch erfgoed' in Nederland. Ons werd gevraagd advies uit te brengen over hoe in het formele onderwijs, maar ook daarbuiten, onder andere via cultuur en erfgoed, de kennis over, inzicht in en begrip voor de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië (wij zullen verder spreken over Nederlands-Indië/Indonesië) duurzaam kan worden verankerd in de Nederlandse samenleving, overigens ook bij het Ministerie van VWS met het besef dat er geen sprake is van een eenduidige gemeenschap. De regering heeft daarvoor financiële middelen gereserveerd.

Het was geen gemakkelijke opdracht die de commissie accepteerde. Niet alleen vanwege de grote diversiteit in betrokken gemeenschappen en de complexe geschiedenis tussen Nederland en Indonesië, maar ook omdat de emotionele doorwerking daarvan nog steeds wordt ervaren, soms pijn doet en juist de afgelopen jaren meer dan ooit in de belangstelling staat. Er verschenen tal van nieuwe publicaties, waaronder een grootschalig onderzoek naar de onafhankelijkheidsoorlog. Dat leidde in februari 2022 tot excuses van de minister-president aan de bevolking van Indonesië voor het stelselmatige, extreme geweld van Nederlandse zijde in die periode, evenals aan iedereen in Nederland die met de gevolgen van die koloniale oorlog heeft moeten leven, waaronder veteranen. We zien veranderingen in museale opstellingen en programma's, er komen nieuwe films, theaterproducties en romans uit. Mede door een toenemend bewustzijn over discriminatie en racisme en het daarmee samenhangende koloniaal verleden, mengen zich nieuwe, vaak jongere, kritische stemmen in het publieke debat. We hebben als commissie deze ontwikkelingen mee willen nemen. Immers, een advies formuleren over hoe de kennis over 'de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië' duurzaam kan worden verankerd in de Nederlandse samenleving, kan niet los worden gezien van hedendaagse debatten. Dat betekent dat we kennis uit het verleden verbinden met vragen over het heden en de toekomst.

Dit hebben we, aansluitend bij de opdracht, in het bijzonder gedaan via het onderwijs en de cultuur- en erfgoedsector. Binnen beide sectoren is veel in beweging over hoe om te gaan met (de erfenissen van) het koloniaal verleden. We hebben getracht daarbij aan te sluiten. Behalve met ontwikkelingen binnen die sectoren, zoals de curriculumdiscussie in het onderwijs, leggen we ook verbindingen tussen beide sectoren.

De commissie hoopt dat haar adviezen bij zullen dragen aan duurzame verankering van kennis en begrip over deze complexe geschiedenis. Dat is van betekenis voor de verschillende ervarings- en herinneringsgemeenschappen, maar net zo goed voor professionele gemeenschappen zoals leerkrachten. We hopen dat ons advies, naast een constructieve dialoog tussen diverse betrokken gemeenschappen, vooral ook zal leiden tot meer kennis bij en dialoog met de hele Nederlandse bevolking. Immers, (collectieve) erkenning ontstaat alleen als die geschiedenis in al haar facetten door een breed publiek wordt gekend en wordt begrepen als onlosmakelijk deel van onze gemeenschappelijke geschiedenis. Wij stellen ons voor dat de geschiedenis vervolgens ook gedeeld wordt - tussen betrokkenen en met een breed publiek - om uiteindelijk ons allen te verbinden: Deel en verbind.

De opdracht van onze commissie richtte zich primair op Nederlands-Indië/Indonesië, maar er is ook een verbondenheid met de bredere koloniale geschiedenis. Over dat verleden, zowel in Azië als in Suriname en de Caribische delen van het Koninkrijk, is de afgelopen jaren een brede discussie op gang gekomen met veel aandacht voor de slavernij en de doorwerking daarvan. Op 19 december 2022 heeft minister-president Rutte zijn excuses aangeboden voor de wijze waarop de Nederlandse staat slavenhandel en slavernij eeuwenlang mogelijk heeft gemaakt en in stand gehouden, alsmede voor het feit dat opeenvolgende Nederlandse regeringen te weinig oog hebben gehad voor de negatieve doorwerking ervan. Hij kondigde daarbij een bewustwordingsfonds aan voor maatschappelijke activiteiten in het Nederlandse Koninkrijk en Suriname, om de gevolgen van het slavernijverleden blijvend onder de aandacht te brengen. Hoewel er grote verschillen zijn met de Nederlandse geschiedenis in Nederlands-Indië/Indonesië, onder andere door de Tweede Wereldoorlog en de onafhankelijkheidsoorlog, zijn er door het koloniaal karakter - inclusief het slavernijverleden - ook belangrijke overeenkomsten. Die strekken zich uit tot de doorwerking ervan in het heden, onder meer door discriminatie, racisme en uitsluiting, en tot de vraag hoe je over complexe en gevoelige kwesties een constructieve dialoog voert. We verwachten daarom dat onze adviezen breder bruikbaar zullen zijn in onderwijs, cultuur- en erfgoedsector in relatie tot het koloniaal verleden, en meegenomen zullen worden in de activiteiten en projecten die voortkomen uit het eerdergenoemde bewustwordingsfonds over de gevolgen van de slavernij.

Dit advies had er niet kunnen komen zonder de betrokkenheid van velen. Zij waren onmisbaar door het leveren van kennis, delen van ervaringen, toesturen van materiaal, deelnemen aan focusgroepen en werksessies en door het scherpen van onze inzichten. Veel dank daarvoor.

De geschiedenis van Nederland en haar voormalige kolonie Nederlands-Indië mag ondertussen ver achter ons liggen, de erfenis ervan is tot vandaag de dag zichtbaar en voelbaar en zal ook in de toekomst een rol blijven spelen bij de vraag wie we zijn en hoe we de samenleving vormgeven. Daarmee is het een verhaal van ons allemaal. Laten we daarmee met kennis, zorgvuldigheid en compassie omgaan.

Jet Bussemaker

Voorzitter commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië

Managementsamenvatting

Op 25 oktober 2021 stelde de staatsecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport de commissie 'Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië' in om advies uit te brengen over hoe de kennis over, het begrip voor en het inzicht in de geschiedenis van 'voormalig Nederlands-Indië' duurzaam kan worden verankerd in de Nederlandse samenleving, onder andere in het onderwijs en de cultuur- en erfgoedsector. Een belangrijk uitgangspunt daarbij was dat voorgestelde adviezen een duurzaam karakter hebben en verschillende perspectieven waarborgen.

Aanleiding voor het advies was om invulling te geven aan de actielijn 'kennis' van het projectplan Collectieve erkenning dat eveneens in 2021 werd geïntroduceerd. Met dit projectplan Collectieve erkenning besloot het kabinet eenmalig een extra impuls van € 20,4 miljoen te geven, met als doel om de waardering voor de 'Indische identiteit' en het Indisch erfgoed zichtbaar te maken en de kennis over de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië voor een breed publiek te vergroten.

Om tot een onderbouwd advies te komen, heeft de commissie eerst gereflecteerd op de vraag over welke geschiedenis het gaat, wie als 'betrokkenen' gezien kunnen worden en welke terminologie gevoelig dan wel bruikbaar is. Bovendien wilden we bij de formulering van adviezen ook de recente maatschappelijke debatten over onderwijs, het koloniale verleden, slavernij en geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië meenemen. We hebben het veld betrokken door vele gesprekken te voeren, door onderzoeken te laten doen en door een werkconferentie te organiseren om onze adviezen te onderbouwen.

Het advies richt zich op de hoofdvraag: welke maatregelen geadviseerd kunnen worden om kennis over, inzicht in en begrip voor de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië/Indonesië te vergroten. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen maatregelen gericht op educatie binnen het reguliere onderwijs en maatregelen in de cultuur- en erfgoedsector, waaronder museale collecties en monumenten in de openbare ruimte. De commissie heeft daarbij ook gekeken op welke wijze er verbindingen tussen onderwijs en cultuur- en erfgoed gelegd kunnen worden.

Een plek in het onderwijs

Kennis over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië verdient een plek in het curriculum van het Nederlands onderwijs. Die kennis is cruciaal om te begrijpen waar we als land en samenleving vandaan komen, wie we zijn en hoe we ons tot elkaar en anderen verhouden. Daarom adviseert de commissie dat die kennis geborgd moet worden in het toekomstige curriculum, in de kerndoelen voor het Nederlandse primair onderwijs, de kerndoelen en eindtermen voor het voortgezet onderwijs en in het burgerschapsonderwijs voor het mbo. Dat is een complex en langdurig proces en het curriculum is niet de enige manier om deze kennis een plek te geven in het onderwijs. We geven daarom ook concrete adviezen over de wijze waarop docenten ook nu al ondersteund en gefaciliteerd kunnen worden. We adviseren om professionele leergemeenschappen in te stellen. Die leergemeenschappen gaan professionele praktijken ontwikkelen en gebruiken daarbij door ons ontwikkelde kwaliteitscriteria. Bovendien hebben we gekeken naar mogelijkheden om in lerarenopleidingen en docentprofessionalisering een plaats in te ruimen voor vakdidactische kennis en vaardigheden die nodig zijn om deze gevoelige geschiedenis in de klas te bespreken. We denken dan deze aanpak ook breder van waarde kan zijn voor het onderwijzen van maatschappelijk gevoelige onderwerpen.

Advies 3.1: Borg de kennis over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking ervan in het heden, in de kerndoelen voor het Nederlandse primair onderwijs, de kerndoelen en eindtermen voor het voortgezet onderwijs en in het burgerschapsonderwijs voor het mbo.

Advies 3.2: Bespoedig de instelling van relevante kerndoelenteams (voor po en onderbouw vo) en vakvernieuwingscommissies (voor bovenbouw vo) en versterk de positie van burgerschapsonderwijs in het mbo.

Advies 3.3: Zorg dat relevante kerndoelenteams (voor po en onderbouw vo) en vakvernieuwingscommissies (voor bovenbouw vo) voorzien worden van startnotities, waarin deze thematiek (geschiedenis van Nederlands-Indië/ Indonesië en de doorwerking ervan in het heden) beschreven wordt.

Advies 3.4: Neem het nieuwe referentiekader Ruimte en Tijd en de vakoverstijgende thematische lijnen in de herijkte Canon van Nederland mee als uitgangspunt voor verdere vakvernieuwing aardrijkskunde, geschiedenis, economie en leergebied Mens en Maatschappij (M&M).

Advies 3.5: Richt twee professionele leergemeenschappen op die gedurende drie jaar (vakoverstijgend) professionele praktijken gaan ontwikkelen en actueel houden. De eerste PLG met docenten voortgezet onderwijs en de tweede met leerkrachten primair onderwijs.

Advies 3.6: Ontwikkel en onderhoud een educatief platform voor docenten met professionele praktijken over verschillende deelonderwerpen met betrekking tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en bijhorend bronnenmateriaal.

Advies 3.7: Richt een professionele leergemeenschap op voor lerarenopleidingen en docentprofessionalisering die gedurende drie jaar formats gaat ontwikkelen en actueel houden.

Advies 3.8: Zorg voor een grotere bekendheid van de organisaties van gastdocenten en gastsprekers door een betere afstemming tussen deze organisaties en de vakinhoudelijke verenigingen van leerkrachten/docenten en lerarenopleidingen.

Doorwerking in erfgoed, musea en publieke ruimte

De publieke belangstelling voor alles wat met de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië te maken heeft, is de laatste jaren niet alleen sterk toegenomen maar ook veranderd. Er is bovendien meer aandacht voor kolonialisme en het slavernijverleden. Die geschiedenis in beweging kan alleen beklijven als er structureel aandacht voor is in de brede culturele sector, met ruimte voor meerstemmigheid. De cultuursector is zelf zowel drager van het verleden, als aanjager van vernieuwing. Ze speelt daarmee een belangrijke rol om de (koloniale) geschiedenis een plek in ons collectieve geheugen te geven en te verbinden met hedendaagse vragen. Daarom adviseren wij om samenwerking binnen en tussen musea, erfgoedinstellingen en archieven te versterken en netwerken te stimuleren. Een grotere spreiding en zichtbaarheid vraagt nadrukkelijk ook aandacht voor het betrekken van de publieke ruimte en voor immaterieel erfgoed. Om de publieke ruimte mee te nemen, richten onze adviezen zich ook op totstandkoming van beleid dat samenwerkingsverbanden tussen provincies, gemeenten en lokale erfgoedhuizen aanmoedigt. Versterking van kennis en uitwisseling van ervaring is niet alleen binnen Nederland belangrijk, maar ook tussen Nederland en Indonesië. Daarom zien wij mogelijkheden om aan te sluiten bij samenwerkingsverbanden tussen Nederland en Indonesië. Kennisuitwisseling en onderzoek naar koloniale collecties gaat daarin samen met het stellen van nieuwe vragen over 'gedeeld erfgoed'.

Samenwerking op nationaal niveau

Advies 4.1: Stel een tijdelijk 'Co-Curator Versterking Kennis Geschiedenis Nederlands-Indië/Indonesië' aan die een duurzaam netwerk opbouwt, met als doel een kennis- en onderzoeksagenda te ontwikkelen om collecties en archieven met betrekking tot Nederlands-Indië/Indonesië, landelijk en voor een breed publiek openbaar, toegankelijk en zichtbaar te maken. Uiteindelijk moet het netwerk na drie jaar in staat zijn zelfstandig te functioneren.

(Deze functie kan uitgevoerd worden onder aansturing /coördinatorschap van één van de betrokken musea in afstemming met OCW en VWS).

Advies 4.2: Stimuleer (totstandkoming van) beleid en samenwerkingsverbanden waarbij materieel erfgoed met betrekking tot voormalig Nederlands-Indië/Indonesië in de publieke ruimte wordt onderzocht en ontsloten om nieuwe 'herinneringstekens' te ontwikkelen voor een breed publiek.

Advies 4.3: Stel een team samen dat met opgebouwde ervaring van 'niet weggooien' een actie 'geef het door' opstart en uitvoert.

Advies 4.4: Richt het op te zetten slavernijmuseum niet alleen op trans-Atlantische slavernij maar ook op slavernij in Zuid- en Zuidoost-Azië, en neem dit perspectief mee bij andere initiatieven over het slavernijverleden.

Advies 4.5: Stimuleer binnen bestaande fondsen laagdrempelige programma's voor zowel instellingen als kleine lokale initiatieven van individuen over koloniale geschiedenis en de doorwerking ervan.

Samenwerking op internationaal niveau

Advies 4.6: Stimuleer initiatieven voor samenwerking tussen Nederlandse en Indonesische erfgoedinstellingen en culturele organisaties.

Verbinden en verduurzamen

De maatschappij is in verandering; ervaringen uit het verleden krijgen opnieuw betekenis; nieuwe vragen en denkbeelden ontstaan. Die veranderende context vraagt niet alleen om adviezen die de kennis over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië versterken, maar ook om inzichten in wat ervaringsgemeenschappen hebben meegemaakt. Die context vraagt eveneens om begrip voor de complexiteit van maatschappelijke verhoudingen die hiermee samenhangen. In dit hoofdstuk doen we voorstellen die zowel de terreinen onderwijs als cultuur en erfgoed treffen en de verbindingen daartussen kunnen verstevigen. Dat begint met adviezen op het terrein van cultuureducatie, verbinding met de Canon, het aanbieden van kwaliteitscriteria of kernprincipes en vormgeving van dialogen om tot een beter begrip voor elkaar te komen.

Zo komen wij tot de slotsom dat verbinding tussen alle eerder voorgestelde adviezen gecreëerd kan worden door deze duurzaam samen te brengen in een eigentijds, digitaal platform, waarin ruimte is voor ontmoeting en dialoog over nieuwe denkbeelden met betrekking tot onderwijs, cultuur en erfgoed.

Verbindingen tussen erfgoed en onderwijs

Advies 5.1: Stimuleer samenwerking, professionalisering en opbouw van netwerken tussen docenten op scholen enerzijds en medewerkers van culturele instellingen of erfgoedinstellingen anderzijds, rondom het thema koloniaal verleden en de doorwerking ervan in het heden.

Advies 5.2: Zorg dat (relevante) kerndoelenteams en vakvernieuwingscommissies de mogelijkheden van erfgoed en cultuur meenemen bij huidige en toekomstige curriculumontwikkelingen.

Advies 5.3: Gebruik de Canon van Nederland optimaal als bron van kennis voor het onderwijs, en versterk de verbinding tussen onderwijs, erfgoed en het Canonnetwerk

Advies 5.4: Organiseer een jaarlijks terugkerende, landelijke themaweek in het onderwijs over onderwerpen met betrekking tot de koloniale geschiedenis van Nederland.

Kernprincipes

Advies 5.5: Maak bij het ontwikkelen van educatief materiaal en educatieve programma's gebruik van de kernprincipes om zowel inhoudelijke als didactische kwaliteit te borgen.

Dialoogtafels

Advies 5.6: Stimuleer het experimenteren met verschillende dialoogvormen vanuit de ervaringsgemeenschappen om in gesprek te gaan en een passende vorm te vinden voor specifieke dialoogtafels over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking daarvan in het heden.

Advies 5.7: Stimuleer de totstandkoming van een basis voor het duurzaam inzetten en door-ontwikkelen van de dialoogtafels door het aanstellen van een programmamaker dialoogtafels Nederlands-Indië/Indonesië.

Digitale vind- en ontmoetingsplaats

Advies 5.8: Ontwikkel en onderhoud een dynamisch, digitaal platform waarin erfgoed, onderwijs en publiek samenkomen, dat er vooral op gericht is een breed publiek te informeren over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië, maar ook een plek is waar deskundigen (docenten en leerkrachten, erfgoeddeskundigen) bronnen en lesmateriaal kunnen vinden. Het platform is ook een plek waar familiegeschiedenis een plek kan krijgen en dialogen en discussies kunnen plaatsvinden. Betrek ervaringsgemeenschappen en bezoekers bij het voortdurend actualiseren ervan, om zo meerstemmigheid en duurzaamheid (met de tijd meebewegen) te borgen.

1

Opdracht, werkwijze en uitgangspunten

Sinds 2017 voert het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) een beleid van 'collectieve erkenning van de Indische gemeenschap' in Nederland.¹ In 2020 besloot het kabinet eenmalig een extra impuls van € 20,4 miljoen te geven, omdat het toen 75 jaar geleden was dat de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië ten einde kwam. Deze extra impuls heeft als doel om de waardering voor de 'Indische identiteit' en het Indisch erfgoed zichtbaar te maken en de kennis over de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië voor een breed publiek te vergroten. Ook voor en door jongere generaties. Naar schatting hebben twee miljoen Nederlanders banden met Nederlands-Indië en/of Indonesië. Deze groep vormt geen eenduidige gemeenschap en ook hun ervaringen zijn verschillend. In het volgende hoofdstuk gaat de commissie daar gedetailleerder op in.

Lange tijd was het beleid van de Nederlandse overheid voornamelijk gericht op het verzachten van het individuele leed van mensen in de diverse gemeenschappen die door de Tweede Wereldoorlog waren getroffen. Dat gebeurde onder andere door het instellen van uitkeringen voor oorlogsgetroffenen en een incidentele uitkering.² In 2000 bood de overheid haar excuses aan voor wat werd genoemd de 'kille ontvangst' in Nederland van deze gemeenschappen na de oorlog en riep de Stichting Het Gebaar in het leven. Die stichting had de taak om de beschikbaar gestelde middelen voor individuele uitkeringen en diverse collectieve (herinnerings)doelen te beheren en te verdelen. Ook zijn vanuit Het Gebaar de NIOD-rapporten 'Indische rekening' en 'Sporen van vernieling' opgesteld.³ Die leidden onder meer tot hernieuwde debatten over de *backpay* kwestie. In 2009 werd de stichting Het Gebaar officieel opgeheven.

In 2007 was besloten tot oprichting van het Indisch Herinneringscentrum (IHC), als opvolger van een eerder Indisch Herinneringscentrum en Indisch Huis. Het werd het vierde herinneringscentrum naast Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Nationaal Monument Kamp Vught en Nationaal Monument Kamp Amersfoort - in 2019 kwam daar nog het Oranjehotel bij. Het IHC was oorspronkelijk gevestigd op landgoed Bronbeek in Arnhem, maar verhuisde in 2018 naar Den Haag als onderdeel van de pleisterplaats Sophiahof. Het IHC had als taak vorm te geven aan de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië en de daaropvolgende dekolonisatie. Ondertussen bleven verschillende organisaties, verenigd in het Indisch Platform, de ontbrekende genoegdoening van de *backpay* ter discussie stellen. Uiteindelijk leidde dat in 2015 alsnog tot een besluit van toenmalig staatssecretaris Van Rijn (VWS) om op morele gronden te komen tot een genoegdoening voor achterstallige salarissen van militairen en ambtenaren die ten tijde van de Japanse bezetting in Nederlands-Indië in dienst waren van het gouvernement van Nederlands-Indië. Daarnaast vormde het ook de start van de brede collectieve erkenning.

Voor een eerste verkenning ten behoeve van die collectieve erkenning zijn in 2016 diverse gesprekken gevoerd met een brede groep betrokkenen, verenigingen, stichtingen en anderen, waaronder ondernemers. Resultaat van dat beleid waren drie programmalijnen: herdenken, contextgebonden zorg en een ontmoetingsplek die voorziet in educatie, scholing en een museale en kennisfunctie. Die ontmoetingsplek, of beter pleisterplaats, is sinds 2019 Museum Sophiahof in Den Haag. Met het Indisch Herinneringscentrum, het Moluks Historisch Museum, het Indisch Platform, stichting Pelita en de stichting Nationale Herdenking 15 Augustus 1945 kregen de culturele en historische erfenis van de gemeenschappen een vaste plek. Daarnaast kwam er vanaf 2018 een subsidieprogramma voor projecten die bijdragen aan de collectieve erkenning, de CEWIN-regeling.

In 2020 besloot, zoals hierboven al aangegeven, het kabinet een extra impuls van € 20,4 miljoen voor de collectieve erkenning vrij te maken. Om de besteding van deze middelen te doen aansluiten bij de wensen en gevoelens van de gemeenschappen, heeft toenmalig staatssecretaris Blokhuys (VWS) gesprekken met vertegenwoordigers uit verschillende betrokken gemeenschappen gevoerd en een raadpleging onder diezelfde – diverse- gemeenschap laten uitvoeren.⁴

Uit die raadpleging kwam in 2021 een projectplan met vier actielijnen naar voren, namelijk 1) het vergroten van kennis over de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië; 2) het beschikbaar maken van het Indisch erfgoed, ook voor volgende generaties; 3) het verbeteren van context gebonden zorg en ondersteuning aan de gemeenschap; 4) het stimuleren van initiatieven uit de gemeenschap.⁵

1 <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/tweede-wereldoorlog/collectieve-erkenning-indische-gemeenschap>

2 Elly Touwen-Bouwsma, *Op zoek naar grenzen. Toepassing en uitwerking van uitkeringswetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.

3 Hans Meijer, *Indische rekening: Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005*, Amsterdam: Boom, 2005 en Peter Keppy, *Sporen van vernieling: oorlogsschade, roof en rechtsherstel in Indonesië, 1940-1957*, Amsterdam: Boom, 2006.

4 Zie ook kamerbrief 15 oktober 2020 van Staatssecretaris Paul Blokhuys, (<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/10/15/beantwoording-kamervragen-over-overleg-met-indische-gemeenschap-en-vraag-over-overleg-met-het-indisch-platform-20>) en Raadpleging voor de inzet van extra middelen voor de Indisch-Molukse gemeenschap (Panteia: 2020) <https://open.overheid.nl/repository/ronl-ego0e9ed-c4be-41ca-991d-042dfe8cb21a/1/pdf/raadpleging-voor-de-inzet-van-extra-middelen-voor-de-indisch-molukse-gemeenschap.pdf>

5 <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/tweede-wereldoorlog/documenten/publicaties/2021/10/25/collectieve-erkenning-indische-gemeenschap-in-nederland>

Van die vier lijnen gaven betrokkenen hoge prioriteit aan de versterking van kennis over de geschiedenis van 'voormalig Nederlands-Indië', in al haar verschillende perspectieven. Immers bekendheid met de geschiedenis van Nederlands-Indië als onderdeel van de Nederlandse geschiedenis leidt tot beter begrip voor en erkenning van ervaringen uit het verleden. Om invulling te geven aan deze actielijn besloot de staatssecretaris tot instelling van onze commissie 'Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië'.

In het projectplan collectieve erkenning is in een noot gepreciseerd dat het in het bijzonder ging op de Indische en Molukse gemeenschap, met de opmerking dat die gemeenschap veelkleurig en meerstemmig is, maar zonder verdere uitwerking daarvan. De commissie hecht eraan dit nader te duiden, hetgeen we in hoofdstuk 2 zullen doen. Tevens vinden we dat het beter is te spreken over 'Nederlands-Indië/Indonesië', in plaats van 'voormalig Nederlands-Indië'. Ook dat werken we uit in hoofdstuk 2. Vanaf hier zullen we Nederlands-Indië/Indonesië gebruiken, tenzij we citeren.

1.1 De commissie en haar opdracht

Om tot een duurzame verankering van de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië te komen is de 'Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië' (hierna te noemen: de commissie) ingesteld. Onze commissie werd op 25 oktober 2021 geïnstalleerd door de toenmalig staatssecretaris van VWS, Paul Blokhuis. De commissieleden werden gerekruteerd door executive search, training- & adviesbureau Colourful People. Dat geschiedde in afstemming met Indische en Molukse organisaties die deel uitmaken van de zogenaamde Ronde Tafel, organisaties die betrokken zijn bij de uitvoering van de collectieve erkenning (Stichting Beheer Sophiahof, Stichting Pelita, het Indisch Herinneringscentrum, Stichting Nationale Herdenking 15 augustus '45, het Moluks Historisch Museum en het Indisch Platform). Zo werd bij de samenstelling gekeken naar diversiteit in achtergrond en relaties met Nederlands-Indië, evenals naar expertise in onderwijs, cultuur- en erfgoodeducatie en (koloniale en Tweede Wereldoorlog) geschiedenis. Het voorzitterschap kwam in handen van Jet Bussemaker. Voorts maakten Ardjuna Candotti, Esther Captain, Arthur Pormes, Fridus Steijlen, Hanneke Tuithof en Justin Waerts deel uit van de commissie. Arash Kargar functioneerde tot oktober 2022 als secretaris van de commissie. Monique Soesman werd vanaf 1 maart 2022 aangesteld als projectmedewerker en redacteur en heeft een belangrijke rol gespeeld in het schrijven van dit rapport. Vanuit VWS was een waarnemer aangesloten.

De opdracht aan de commissie was om advies uit te brengen over hoe de kennis en het begrip over, en het inzicht in de geschiedenis van 'voormalig Nederlands-Indië' duurzaam kan worden verankerd in de Nederlandse samenleving. Nadrukkelijk gaat het daarbij om het bereiken van een breed publiek. Het ligt voor de hand om dan te beginnen bij het vergroten van deze kennis binnen het reguliere onderwijs. Maar ook buiten het reguliere onderwijs zijn er vele mogelijkheden om kennis te vergroten en geschiedenis voor zoveel mogelijk mensen tot leven te brengen, bijvoorbeeld via museale collecties, erfgoed in de publieke ruimte en (herdenkings)activiteiten. De commissie kreeg de opdracht leemtes in het aanbod van educatie, zowel binnen als buiten het reguliere onderwijs te analyseren, en op basis daarvan te adviseren over te nemen maatregelen. Verder kreeg de commissie de vraag mee hoe het huidige educatieve aanbod aantrekkelijk gemaakt kan worden voor docenten en instellingen die zich bezighouden met onderwijs, culturele en museale activiteiten. In de opdracht die de commissie kreeg, werd benadrukt dat maatregelen een duurzaam karakter moeten hebben, verschillende perspectieven waarborgen en dat het veld betrokken wordt. Ook werd aangegeven verbinding te zoeken met relevante ontwikkelingen in de samenleving, zoals de curriculumdiscussie en debatten over slavernij en Black Lives Matter.⁶

---

⁶ Zie bijlage 1 voor de opdracht van de commissie, zoals verwoord in de Staatcourant 46800, 19 november 2022. De samenstelling van de commissie is opgenomen in bijlage 2.

1.2 Werkwijze

Als startpunt voor ons werk hebben we de kaders en uitgangspunten waarbinnen de adviezen uitgebracht moesten worden, uitgewerkt in een werkprogramma dat we in december 2021 hebben overhandigd aan de staatssecretaris van VWS.⁷ Tijdens verkenning van mogelijke adviesrichtingen over de thema's uit de opdracht, realiseerden wij ons dat het belangrijk was te reflecteren op de vraag over welke geschiedenis het gaat, wie als 'betrokkenen' gezien kunnen worden en welke terminologie gevoelig dan wel bruikbaar is. Zonder de uitwerking van die punten kunnen wij immers geen goede en gedragen invulling geven aan de adviezen.

Gedurende de werkzaamheden constateerde de commissie ook dat de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking daarvan in het heden, nog volop in beweging was. Het koloniaal verleden, de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië, de onafhankelijkheidsoorlog en alle andere thema's die daarmee verband houden zoals slavernij, discriminatie en migratie, liggen niet achter ons, maar zijn meer dan ooit aanwezig in het publieke debat. Niet dat al die thema's nieuw zijn; eerdere generaties zijn hier al mee bezig geweest maar zelden of nooit hebben ze zo in het brandpunt van de maatschappelijke belangstelling gestaan als de afgelopen tijd. Wat lange tijd een discussie was in de marge van de samenleving, vaak onder ervaringsdeskundigen, en specialisten in cultuur en wetenschap, is nu het middelpunt van maatschappelijk debat geworden. Deze nieuwe gezichtspunten en debatten zijn van belang voor de wijze waarop we de collectieve erkenning ook in de toekomst vorm kunnen geven. Wij hebben in ons advies ruime aandacht aan deze thema's gegeven.

Ook het onderwijs is in beweging. Nieuwe historische inzichten en maatschappelijke discussies over de doorwerking van verleden in het heden, hebben gevolgen voor wat jongeren op school leren of zouden moeten leren. Daarbij speelt ook de vraag hoe we de geschiedenis kunnen verbinden met de vragen van leerlingen van nu. Sinds 2015 loopt er een brede curriculumdiscussie over het primair- en voortgezet onderwijs. Vanaf 2018 is de curriculumherziening in verschillende concrete stappen in gang gezet. Curriculumontwikkeling is een langdurig en complex proces dat veel tijd in beslag neemt – dat proces is nu gaande. Wij hebben geprobeerd daar zo goed mogelijk bij aan te sluiten. Maar een zorgvuldige analyse begint met kennisverzameling over wat leerlingen nu meekrijgen. Daarom had het ministerie van VWS voorafgaand aan de instelling van de commissie, door onderzoeks- en adviesbureau Panteia een inventarisatie laten uitvoeren naar het bestaande educatieve aanbod over de geschiedenis van 'voormalig Nederlands-Indië'.⁸ Omdat de focus in deze inventarisatie vooral lag op het vak geschiedenis in het reguliere onderwijs, hebben wij een aanvullende inventarisatie laten uitvoeren over andere maatschappijvakken door het Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken, resulterend in het rapport *Eilanden overal. Tijd voor een andere visie op onderwijs over het koloniale verleden (po/vo)*.⁹

Naast onderwijs richtten wij onze aandacht – in overeenstemming met onze opdracht – op de cultuur- en erfgoedsector. Ook daar constateerden we veel beweging, zeker als het om koloniale geschiedenis gaat. Nieuwe exposities ontstaan, bestaande museumtentoonstellingen worden vernieuwd, pleidooien voor nieuwe musea ontstaan, herdenkingen veranderen en jongere generaties stellen nieuwe vragen aan bestaand materiaal. Net als bij het onderwijs hadden we behoefte aan een meer gedetailleerd zicht op de uitdagingen waarvoor musea staan en welke kansrijke mogelijkheden zij zien om tot kennisverbreding te komen. Wij hebben daarom een inventarisatie laten uitvoeren naar de verhalen die musea vertellen over Nederlands-Indië/Indonesië, en welke kansen en uitdagingen musea zien om dit verhaal bij een breder publiek te brengen. Dit resulteerde in het rapport van Verwonderzoek, *Musea in Nederland over voormalig Nederlands-Indië*.¹⁰ Dit rapport was – zoals gevraagd – vooral gericht op musea die al collecties hebben over Nederlands-Indië/Indonesië. Mede naar aanleiding van hun rapportage constateerden we dat veel kansen liggen bij musea die een minder sterke link hebben met die geschiedenis. Daarom hebben we in het najaar van 2022 een aanvullend onderzoek uitgezet bij Panteia, om te verkennen welke mogelijkheden er liggen bij musea die van oudsher een minder sterke link met de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië hebben en welke samenwerkingsverbanden er geïnitieerd kunnen worden, opdat musea met en zonder focus op die geschiedenis elkaar versterken. Bovendien vonden we het wenselijk ook breder naar cultureel erfgoed te kijken, zoals archieven, monumenten en gebouwen. Dit resulteerde in het rapport *'Erfgoed Voormalig Nederlands-Indië'*¹¹ van Panteia.

7 <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/tweede-wereldoorlog/documenten/publicaties/2022/03/07/werkprogramma-commissie-versterking-kennis-geschiedenis-voormalig-nederlands-indie>

8 Inventarisatie educatie geschiedenis voormalig Nederlands-Indië (Panteia:2021): https://archief.panteia.nl/default/assets/File/Inventarisatie%20educatie%20geschiedenis%20Nederlands-Indi%C3%AB_DEF.pdf

9 *Eilanden overal* (LEMM: 2022): <https://www.expertisecentrum-mmv.nl/algemeen/publicaties/eilanden-overal/>

10 *Musea in Nederland over voormalig Nederlands-Indië* (Verwonderzoek: 2022): <https://verwonderzoek.nl/project/musea-in-nederland-over-voormalig-nederlands-indie/>

11 *Erfgoed voormalig Nederlands-Indië* (Panteia: 2023): <https://panteia.onderzoek.nl/erfgoed/eindrapport-erfgoed-voormalig-nederlands-indie.pdf>

De commissie heeft zich vervolgens gebogen over de wijze waarop we nieuwe verbindingen kunnen leggen en bestaande kunnen versterken tussen de onderwijs-, cultuur- en erfgoedsectoren. Leerkrachten en docenten in scholen en educatiemedewerkers in cultuur- en erfgoedinstellingen zouden nog meer elkaars expertise en mogelijkheden kunnen benutten. Ook zouden geïnteresseerden buiten het onderwijs gemakkelijker toegang moeten krijgen tot informatiebronnen en is het wenselijk dat er gediscussieerd wordt over de betekenis van bronnen en verhalen. Mede om deze redenen hebben we de organisatie DOOR, het cultuurlabel van IN10, een verkenning laten uitvoeren naar de mogelijkheden van een digitaal platform. Dat heeft geresulteerd in de *Rapportage Verkenning Digitale Voorziening*.¹²

In het kader van informatievergaring heeft de commissie op de terreinen van onderwijs, cultuur en erfgoed vele gesprekken gevoerd met individuele deskundigen en betrokken organisaties.¹³ Ook kwamen veel van bovengenoemde thema's terug op de werkconferentie die we in juni 2022 organiseerden (zie verder hieronder bij 'betrekken van het veld').

In aanvulling hierop heeft de commissie diverse gesprekken gevoerd ter verkenning van een mogelijke inzet van dialoogtafels. Deze dialoogvorm wordt elders, onder andere bij Ketj Koti, de dag waarop de afschaffing van de slavernij wordt gevierd, gebruikt om het gesprek over slavernij en het koloniaal verleden te voeren. De vraag is in hoeverre deze tafels bruikbaar zijn voor dialoogvorming en het stimuleren van wederzijds begrip en inzichten voor onderhavige thematiek.

We hebben gedurende onze werkzaamheden veel materiaal van betrokkenen mogen ontvangen. Dat varieerde van informatieboekjes, dvd's, een lesprogramma over een bepaald onderdeel tot persoonlijke dagboeken. In alle gevallen was er veel tijd in gestoken. Wij hebben deze bijdragen als zeer inspirerend ervaren en hebben ze gebruikt bij onze gedachtebepaling, maar kunnen ze hier helaas niet allemaal apart noemen.

De commissie zou haar eindrapport oorspronkelijk voor 1 januari 2023 opleveren. Vanwege de omvang en complexiteit van de opdracht hadden we iets meer tijd nodig om tot een eindadvies te komen. Dit rapport behelst het advies van de commissie over de te nemen maatregelen ter verbetering van het huidige educatieve aanbod in brede zin. Waar mogelijk geeft de commissie aan, wie de afzonderlijke adviezen het best ter hand kunnen nemen, inclusief planning. Een beknopte financiële onderbouwing is aan het eind opgenomen.

1.3 Uitgangspunten

Zoals gezegd, heeft de commissie drie uitgangspunten meegekregen: de voor te stellen maatregelen moesten verschillende perspectieven waarborgen, een duurzaam karakter hebben en er moest betrokkenheid zijn van het veld. We geven hieronder aan hoe we met deze uitgangspunten zijn omgegaan.

Meerdere perspectieven

De commissie deelt het uitgangspunt dat verschillende perspectieven zichtbaar moeten zijn in de activiteiten die bij moeten dragen aan versterking van kennis over Nederlands-Indië/Indonesië. Wij constateren ook dat die perspectieven flink uiteen kunnen lopen. Dat heeft te maken met culturele, geografische, historische, demografische en sociale verschillen. Bij die multi-perspectiviteit gaat het om het beter begrijpen van historische gebeurtenissen door ze vanuit verschillende kanten te bekijken. Als aan die perspectieven een menselijke stem wordt gegeven, spreken we van meerstemmigheid. Daarom gebruiken wij in dit advies meerstemmigheid om te erkennen dat er meerdere perspectieven zijn. Tegelijkertijd willen we daarmee niet alleen recht doen aan de persoonlijke ervaringen en geschiedenissen van betrokkenen, maar ook aan de complexiteit van historische ontwikkelingen. Wij zien meerstemmigheid als voorwaarde voor een toekomstige en duurzame collectieve erkenning.

---

12 Vanwege bescherming van creatief eigenaarschap is de link naar het rapport niet openbaar. Het rapport kan we opgevraagd worden via de website van DOOR/IN10: <https://www.in10.nl>

13 Zie bijlage 4: Gesprekspartners

Als betrokkenen worden gedefinieerd 'mensen die als gevolg van de postkoloniale migratie vanuit Indonesië in Nederland zijn terecht gekomen'. In Nederland vormen betrokkenen verschillende ervaringsgemeenschappen met ook verschillende migratiegeschiedenissen. Wij kiezen ervoor om differentiatie binnen de brede groep betrokkenen expliciet te erkennen en te benoemen. Het gaat in ieder geval om Indische-Nederlanders, Molukkers, Papoea's en Chinezen uit Indonesië en volgende generaties (zie verder hoofdstuk 2). De verschillende gemeenschappen in Nederland zijn niet homogeen. Ze hebben, elk met een eigen migratiegeschiedenis, hun eigen perspectieven op de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en wat daarna kwam (we komen daar in hoofdstuk 2 op terug). Het spreekt voor de commissie vanzelf dat zij bij de vorming van de adviezen betrokken worden: co-creatie is cruciaal om tot een gedragen verhaal te komen. Naast de aandacht voor verschillende gemeenschappen, moet er ruimte zijn voor persoonlijke verhalen, die ook binnen een bepaalde gemeenschap sterk uiteen kunnen lopen. We zien steeds vaker een nadrukkelijke behoefte om die verhalen te vertellen en te delen. Meerstemmigheid betekent dan ook ruimte scheppen voor het toevoegen van nieuwe verhalen, het stimuleren van dialoog en de mogelijkheid creëren voor initiatieven van onderop.

Tenslotte betekent meerstemmigheid dat er ruimte is voor nieuwe vragen en behoeften van jongere generaties. Dat geldt binnen het reguliere onderwijs, maar net zo goed daarbuiten. Het thema koloniale geschiedenis geeft bij uitstek aanknopingspunten om een eigen inbreng te hebben, bestaande inzichten ter discussie te stellen en een maatschappelijke dialoog aan te gaan.

Duurzaamheid

We hebben als commissie geconstateerd dat er in de afgelopen decennia talloze initiatieven zijn geweest om de kennis over Nederlands-Indië/Indonesië met anderen te delen en te versterken. De commissie heeft ook van diverse kanten brieven, lesboeken en programma's van individuele burgers en instanties ontvangen waaruit een grote betrokkenheid blijkt over het doorgeven en verankeren van deze geschiedenis. Helaas is er maar weinig wat beklijft. Dat kan te maken hebben met de kwaliteit van hetgeen wordt aangeboden, of met de te persoonlijke geschiedenis die voor anderen lastig te begrijpen is, maar ook met de borging van materiaal. Wie is of voelt zich verantwoordelijk om materiaal bij elkaar te brengen, en ervoor te zorgen dat het ook door volgende generaties gebruikt kan worden?

Daar komt bij dat duurzaamheid iets anders is dan bewaren van wat je hebt. De geschiedenis en de doorwerking daarvan is steeds in beweging en kent een grote dynamiek. Het streven naar duurzaamheid moet dus vooral niet, of niet alleen, leiden tot een conserverende aanpak, maar eerder tot een adaptieve aanpak, door mee te bewegen met nieuwe vragen en dynamische processen.

Duurzaamheid formuleren wij vooral in termen van kwaliteit die van materiaal mag worden verwacht, evenals in de vindbaarheid, toegankelijkheid en transparantie van de keuzes die gemaakt zijn over wat wel en niet wordt opgenomen in een lesboek, tentoonstelling of anderszins. Dat geldt in het bijzonder voor het educatieve materiaal. De commissie constateert daar een grote mate van versnippering en ziet materiaal dat vaak in clichés blijft steken. We hebben daarom een kader ontwikkeld voor kwaliteitscriteria volgens zogenaamde kernprincipes. We zoeken daarbij aansluiting bij de wens voor meerstemmigheid: nadrukkelijk ruimte geven aan verschillende perspectieven en contexten is één van de kernprincipes.

Duurzaamheid vraagt ook om duurzame relaties. In dat kader achten we het wenselijk dat hechte netwerken van betrokkenen uit de onderwijs-, erfgoed- en cultuursector verder worden ontwikkeld. Digitale ontmoetingsplekken kunnen daaraan bijdragen.

“Deze geschiedenis gaat over mensen!”

De commissie heeft naast de opvattingen van personen uit tweede en derde generatie ervaringsgemeenschappen, nadrukkelijk de inbreng van jongeren uit die gemeenschappen willen meenemen in haar advies. De doorwerking van de geschiedenis speelt ook bij hen en zij zullen de (collectieve) herinnering met zich meedragen. Daarom is het belangrijk dat zij zich herkennen in de adviezen. Daartoe hebben we in het voorjaar van 2022 focusgroep discussies laten organiseren en zijn we in het najaar van 2022 met een aantal jongeren nog eens in gesprek gegaan. Wij wilden van jongeren uit ervaringsgemeenschappen weten wat zij vinden dat in het onderwijs en daarbuiten verankerd moet worden. Daarnaast wilden we van hen en van jongeren zonder en met een andere migratieachtergrond horen hoe interesse voor de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië in en buiten het regulier onderwijs gewekt kan worden. De belangrijkste bevindingen geven we hieronder puntsgewijs weer:

- Uitgangspunt voor alle deelnemers aan de bijeenkomsten was dat de geschiedenis waarover de commissie een advies moet geven, integraal onderdeel is van de Nederlandse geschiedenis. Het zou daarom een vast thema binnen het curriculum in het basis- en voortgezet onderwijs moeten zijn.
- Het vertellen van de hele geschiedenis werd enorm belangrijk gevonden. Dat wil zeggen met aandacht voor de verschillen in ervaringen van groepen en mensen, voor verschillende perspectieven. Daarbij werd er expliciet op gewezen dat de ervaringen van Indonesiërs onderdeel moeten zijn van ‘het verhaal’.
- Aanvullend op het belang van de persoonlijke verhalen werd meerdere malen opgemerkt dat daarbij de pijnlijke kant hoort, zoals intergenerationeel trauma en de invloed daarvan op families. Het zou echter niet alleen moeten gaan over ‘slachtofferverhalen’. Ook veerkracht en verzet tegen het kolonialisme dienen een plaats te krijgen.
- Als voornaamste reden om die verschillende verhalen te vertellen en te combineren, werd genoemd dat door erkenning van de verschillende verhalen ruimte ontstaat voor het ontwikkelen van een gezamenlijk verhaal en verleden.
- Deelnemers hechtten eraan om de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië niet te beperken tot de Tweede Wereldoorlog. Ook de langere lijnen terug in de koloniale geschiedenis en gebeurtenissen in Indonesië na de soevereiniteitsoverdracht, zouden hieraan verbonden moeten worden. Daar horen onder andere voor de verschillende gemeenschappen belangrijke gebeurtenissen bij: de proclamatie van de Republiek Maluku Selatan (RMS, Republiek der Zuid-Molukken) in 1950, de beslissing van de Indonesische regering in 1957 dat alle Nederlanders Indonesië moesten verlaten en de controversiële volksraadpleging die Indonesië in 1969 in West Papua organiseerde.
- Deelnemers meenden dat een beter begrip over de geschiedenis alleen kan ontstaan als degenen die het moeten vertellen beter worden geïnformeerd. Dat zijn volgens hen niet alleen docenten en educatiemedewerkers in bijvoorbeeld musea, maar ook journalisten en politici.
- De deelnemers adviseerden om themaweken te organiseren over kolonialisme en om mensen uit de ervaringsgemeenschappen in te zetten in het onderwijs en bij het ontwikkelen van initiatieven in de publieke ruimte, zoals bij (omstreden) monumenten. Ook zouden zij graag de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië verbinden aan bestaande herdenkingen en aansluiting zoeken met ‘andere migratieverhalen’.
- Tot slot merkten de deelnemers op dat zij er groot belang aan hechten dat ook voldoende aandacht wordt besteed aan de doorwerking van het verleden, van zowel kolonialisme, slavernij als ook de migratiegeschiedenis van de verschillende ervaringsgemeenschappen, in het heden. Niet alleen op individueel niveau, maar juist ook in de samenleving, bij institutioneel racisme, sociaaleconomische ongelijkheid en machtsverhoudingen die koloniale verhoudingen echoën.
- Alle deelnemers waren het erover eens dat er doorgaans weinig begrip is voor de ervaringen van de verschillende gemeenschappen Nederlands-Indië/Indonesië, omdat er weinig aandacht aan die diversiteit wordt besteed in het schoolvak geschiedenis.
- Deelnemers pleitten ervoor om bij het aanduiden van die geschiedenis expliciet ook de geschiedenis van de Molukken en Papoea mee te nemen. Er was bovendien een algemene consensus dat Nederlands-Indië een koloniale term is, ook als je er ‘voormalig’ aan toevoegt.

Betrekken van het veld

Het derde uitgangspunt in de opdracht die de commissie meekreeg, was het betrekken van het veld. Dat hebben we gedaan in samenspraak met relevante organisaties en instellingen, in het bijzonder de Indische, Molukse, Papoea en Chinese gemeenschappen. De commissie is in gesprek gegaan met de leden van de Ronde Tafel (Indisch Platform, Indisch Herinneringscentrum, Stichting Beheer Sophiahof, Moluks Historisch Museum, Stichting Nationale Herdenking 15 augustus 1945 en Stichting Pelita) en, zoals eerder aangegeven, met vele deskundigen uit de onderwijs-, cultuur- en erfgoedwereld.

De bevindingen van de eerste inventarisaties en verkennende gesprekken zijn vervolgens vertaald naar contouren van adviezen. Op 7 juni 2022 werden die tijdens een werkconferentie in Den Haag besproken met relevante belangenorganisaties, instellingen, docenten, lerarenopleiders, jongeren, erfgoeddeskundigen, wetenschappers en andere geïnteresseerden. In werkgroepen werd doorgesproken over thema's van het advies zoals:

- meer aandacht voor de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië in andere schoolvakken dan geschiedenis;
- meer aandacht voor de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië in lerarenopleiding en nascholing van docenten;
- verankeren en verduurzamen van de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië in de museale sector;
- verkenning mogelijkheden van een interactief digitaal platform;
- verkenning ideeën om dialoogsessies in te zetten.

De conferentie die werd bezocht door meer dan 100 personen, leidde tot een verrijking van de conceptadviezen, maar ook tot nieuwe vragen en ideeën, die soms weer om andere verkenningen vroegen. De uitkomsten van de werkconferentie en de resultaten van die nieuwe verkenningen en gesprekken daarna, zijn geïntegreerd in het voorliggend advies. Een uitgebreid verslag van de werkconferentie is opgenomen in bijlage 3.

De commissie heeft extra energie gestoken in het voeren van gesprekken met jongeren. Vanzelfsprekend hechten wij aan het verhaal van alle generaties, maar dat van oudere generaties komt als vanzelf makkelijker aan bod via de representatie in advies-, kennis- en belangenorganisaties. Daar komt bij dat, als we de kennis uit het verleden van Nederlands-Indië/Indonesië duurzaam in de samenleving willen verankeren, we zullen moeten aansluiten bij de ervaringen en vragen van jongere generaties; zowel jongeren die op welke manier dan ook een band hebben met Nederlands-Indië/Indonesië, als zij die dit niet hebben.

De commissie heeft met het oog daarop enkele focusgroep discussies laten organiseren door IZI Solutions en Zwart x Oranje.¹⁴ Jongeren met migratieachtergrond bespraken wat zij belangrijk vinden dat er over deze geschiedenis wordt verteld en overgedragen en op welke wijze jongeren zonder migratieachtergrond geïnteresseerd zouden kunnen raken in deze geschiedenis. Daarna hebben enkele leden van de commissie nog een extra bijeenkomst met jongeren georganiseerd. De uitkomsten hebben we meegenomen in het formuleren van de adviezen. Veel inzichten van jongeren sluiten aan bij wat later in onderzoeken van de commissie naar voren kwam. Een beknopte samenvatting van deze discussies is opgenomen in een kadertekst (pagina 14).

1.4 Leeswijzer

In het tweede hoofdstuk wordt eerst ingegaan op vragen over welke geschiedenis en welke ervaringsgemeenschappen het gaat en hoe om te gaan met begrippen en terminologie. Daarna gaan we in op relevante (maatschappelijke) discussies en actualiteiten in de periode waarin de commissie aan haar advies werkte en waar zij indien mogelijk bij aansloot. In hoofdstukken 3 tot en met hoofdstuk 5 worden, na telkens een beknopte beschrijving van de huidige context, de adviezen gepresenteerd. Hoofdstuk 3 gaat over het verankeren van deze geschiedenis binnen het regulier onderwijs. In hoofdstuk 4 beschrijven we hoe deze kennis in de cultuur- en erfgoedsector verankerd kan worden en in hoofdstuk 5 komen adviezen aan de orde die verbanden leggen tussen het reguliere onderwijs en de cultuur- en erfgoedsector. We sluiten af met een financiële onderbouwing.

¹⁴ Rapportage focusgroepen, in het kader van 'Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië, (Zwart x Oranje, IZI Solutions: 2022): <https://www.izi-solutions.com/nieuws/rapportage-tbv-commissie-bussemaker>

2 Maatschappelijke context en begrippen

Om tot een advies te komen over 'versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië' is het belangrijk eerst vast te stellen over wie en wat we het hebben. De commissie heeft intern en extern intensieve gesprekken over deze fundamentele vragen gevoerd. We schetsen vervolgens een aantal actuele maatschappelijke discussies die van invloed zijn op de wijze waarop het verleden in het heden beleefd wordt en uitdrukking krijgt. Dat komt onder andere naar voren bij recente publicaties over het Nederlandse zelfbeeld en onderzoek naar de dekolonisatie, bij nieuwe museale tentoonstellingen en veranderingen in de wijze van herdenken. Ook discussies over het slavernijverleden en Black Lives Matter zijn van invloed. Dit hoofdstuk sluit af met een reflectie op deze en andere thema's waartoe de collectieve erkenning en daarmee het advies zich moet verhouden.

2.1 Terminologie en omschrijvingen

De eerste vragen die de commissie zichzelf stelde, gingen over het identificeren van gemeenschappen die nauw verbonden zijn met de geschiedenis van 'Nederlands-Indië' - de betrokkenen waar de staatssecretaris mee gesproken had - en over de geschiedenis die zij ervaren hebben. De antwoorden op die vragen zijn relevant, omdat zij inzicht geven in de herinnerings- en ervaringsgemeenschappen, de diverse generaties en perspectieven die hierbij horen. Immers om welke geschiedenis gaat het? Van wie? En in welke termen geef je daaraan uitdrukking? De commissie realiseert zich dat 'woorden ertoe doen'. Welke woorden gebruikt worden, kunnen het verschil maken dat iemand zich erkend voelt of juist niet. Dit hoofdstuk begint daarom met enkele bevindingen van de commissie en een korte reflectie op het gebruik van terminologie. Deze reflectie kan worden gezien als een eerste advies.

Nederlands-Indië, Indisch en/of Indonesië

De naam van de commissie en de opdracht verwijzen naar de geschiedenis van 'voormalig Nederlands-Indië'. In de gesprekken die de commissie heeft gevoerd werd, met name door jongeren, vaak aangegeven dat 'voormalig Nederlands-Indië' of 'Nederlands-Indië' voor hen koloniaal aanvoelde. "Waarom praten over 'voormalig' als dat land al niet meer bestaat?", was hun vraag. Nederlands-Indië is bovendien de naam voor delen van de Indonesische archipel, een naam die ten tijde van het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in gebruik kwam. Later, in de twintigste eeuw, na verdere kolonisatie, kreeg Nederlands-Indië de omvang van het huidige Indonesië. Eén van de jonge gesprekspartners die in Indonesië is opgegroeid, omschreef de geschiedenis van Nederlands-Indië als de "geschiedenis van Indonesië toen Nederland er nog bij hoorde". Dus het is maar net vanuit welk perspectief je de aanduiding Nederlands-Indië bekijkt.

Het bespreekbaar maken van welke aanduiding voor het grondgebied en de geschiedenis gebruikt kan worden, is een manier om de verschillende perspectieven en gevoeligheden aan bod te laten komen. Er is niet één enkel woord te bedenken dat volledig dekkend kan zijn. De commissie geeft daarom vooralsnog voorkeur aan 'Nederlands-Indië/Indonesië' omdat daarin wordt meegegeven dat het om een geschiedenis gaat van een archipel die momenteel Indonesië heet en gedurende een bepaalde periode onder betwist Nederlands gezag stond als Nederlands-Indië.

Met de keuze voor Nederlands-Indië/Indonesië kiest de commissie expliciet om niet te spreken over 'Indisch'. De reden daarvoor is tweemaal. Ten eerste omdat 'Indisch' een term is die vooral verbonden is met de koloniale periode en kolonialisme en ten tweede omdat het een primaat lijkt te leggen bij één van de te onderscheiden ervaringsgemeenschappen die verbonden zijn met deze geschiedenis, de Indische Nederlanders. Wij zijn ons ervan bewust dat het gangbaar is om 'Indisch' te gebruiken voor zaken of domeinen die gerelateerd zijn aan de koloniale geschiedenis, zoals Indische letteren. Wij vinden evenwel dat het belangrijk is deze term te problematiseren, om te komen tot een inclusieve benadering van de geschiedenis.

Om welke groepen gaat het?

'Indisch' als overkoepelende aanduiding voor de geschiedenis, erfgoed en de betrokken gemeenschappen is eveneens problematisch. Het gebruik van 'Indisch' legt zoals gezegd gevoelsmatig het primaat bij 'Indische Nederlanders'. Ook al is dat wellicht niet de bedoeling van degene die de term gebruikt, het wordt wel als zodanig door andere betrokkenen dan Indische Nederlanders gevoeld. Molukse gesprekspartners bijvoorbeeld gaven mee dat hun ouders zich niet zouden identificeren als Indisch, maar ook dat 'Molukse erfgoed' anders is dan 'Indisch erfgoed'. En datzelfde geldt voor gesprekspartners met bijvoorbeeld een Papoea achtergrond. Bovendien is 'Indische Nederlanders' ook niet altijd eenduidig. Afhankelijk van de situatie worden daarmee de ene keer zowel Europese totoks als Indo-Europeanen bedoeld, de andere keer bedoelt men eigenlijk alleen Indo-Europeanen.

Dit wil niet zeggen dat de gesprekspartners van de commissie niet open staan voor wat zij delen. De boodschap die zij gaven, was eerder dat door de erkenning van verschillen in cultuur, achtergrond, migratie etc. inclusiviteit kon worden bereikt. Een van de deelnemers van de focusgroep discussies formuleerde dat, verwijzend naar het koloniale verdeel en heers paradigma, als volgt: “Verdeel en verbind in plaats van verdeel en heers”. Waarin deze deelnemer dus opriep om door verschil te erkennen, de verbinding te vinden.

De vraag die de commissie zich al vanaf het begin stelde, was: om welke groepen gaat het dan? Uitgaande van de mensen die na of vanwege de dekolonisatie van Indonesië naar Nederland kwamen, identificeren wij in ieder geval de volgende groepen: Europese totoks, Indo-Europeanen, Molukkers, Papoea's en Chinezen uit Indonesië en hun nazaten. Bovengenoemde groepen hebben allen een ander perspectief op de verschillende perioden van de geschiedenis en op hun komst naar Nederland. Lange tijd werden onder de noemer van Indische Nederlanders zowel mensen bedoeld uit gemengde relaties (Indo-Europeanen), als mensen waarvan beide ouders Europees waren, zogenaamde totoks, maar die waren ‘verindischt’ of voelden zich in ieder geval sterk verbonden met Nederlands-Indië. De posities van beide groepen in de koloniale samenleving en de ervaringen tijdens de Japanse bezetting, de bersiap-periode¹⁵ en de Indonesische revolutie lopen echter uiteen. Zoals al in hoofdstuk 1 aangegeven, zijn de diverse gemeenschappen niet homogeen. Zo kan binnen de Molukse gemeenschap onder andere onderscheid worden gemaakt naar religie (moslim, katholiek of protestant) en naar cultuur en regio van afkomst (bijvoorbeeld afkomstig van de Midden- of Zuidoost-Molukken). En binnen de Chinese gemeenschap wordt soms wel gesproken over *Peranakan* Chinezen om aan te geven dat zij niet in China zijn geboren. Afhankelijk van situaties kunnen dergelijke verschillen ertoe doen. Daarnaast kunnen ook Indië-veteranen, dienstplichtigen en oorlogsvrijwilligers die door Nederland ingezet waren in de strijd tussen 1945-1949 en hun nazaten worden gezien als betrokkenen. De geschiedenis en ervaringen van deze groepen kunnen aanzienlijk verschillen van andere eerdergenoemde groepen.

Naast deze ‘gemeenschappen’ die als gevolg van de postkoloniale migratie naar Nederland kwamen, is in de loop der tijd ook een groep ontstaan die kritisch kijkt naar het Nederlands koloniaal perspectief en zich meer identificeert met hun land van oorsprong (Indonesië). Dit is een gemêleerde groep die wordt gevormd door Indonesiërs die naar Nederland kwamen vanwege werk of studie, of als politieke balling na de vermeende staatsgreep in Indonesië in 1965, maar in toenemende mate ook door onder andere Indische en Molukse jongeren die eraan hechten meer aandacht te geven aan de ‘Indonesische stem’ en de Indonesische kant van de geschiedenis.

Is het mogelijk om een andere term dan Indisch te vinden om al deze mensen en groepen onder te scharen? Een oplossing door ‘Indisch’ te handhaven en in een voetnoot een differentiatie aan te geven, voldoet niet. Dat is geen erkenning van de verschillen omdat men alsnog wordt ‘gelabeld’ als ‘Indisch’. Belangrijk is om aan te blijven geven dat er sprake is van gemeenschappen met verschillende culturele en historische achtergronden. Om recht te doen aan de verschillen in (post)koloniale geschiedenis, wil de commissie in dit advies spreken van ‘ervarings- en herinneringsgemeenschappen’.

Welke geschiedenis?

Door te spreken over ervarings- en herinneringsgemeenschappen wordt ook direct aangegeven dat het gaat om groepen en generaties mensen met verschillende ervaringen of herinneringen. Wat de verschillende ervarings- en herinneringsgemeenschappen delen, is dat hun (voor)ouders in het koloniale Nederlands-Indië woonden en dat zij momenteel in Nederland wonen. Het traject dat zij hebben afgelegd, evenals de (sociaaleconomische) posities die zij en hun (voor)ouders hebben en hadden, is verschillend. Dat was zo in de koloniale tijd, in de periode van de dekolonisatie, tijdens de migratie en vanaf hun verblijf in Nederland. Om recht te doen aan de meerstemmigheid die de commissie bepleit (zie hoofdstuk 1), is het relevant de verschillen in de diverse historische periodes te onderkennen.

---

¹⁵ Bersiap betekent letterlijk ‘wees paraat’ en wordt vaak gebruikt voor de chaotische en zeer gewelddadige maanden aan het begin van de Indonesische revolutie (volgend na de capitulatie van Japan in augustus 1945). Zie verder: Esther Captain, Onno Sinke, *Het geluid van geweld, Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946*, Amsterdam: University Press B.V., 2022.

Grofweg zou die geschiedenis als volgt in drie periodes kunnen worden beschreven (terug redenerend vanuit het heden).

De eerste periode noemen we de postkoloniale migratie. Die is voor elke ervaringsgemeenschap anders, bijvoorbeeld wat betreft tijd (jaar), reden, manier, verwachting en integratie. Indische Nederlanders kwamen bijvoorbeeld tussen 1945 en eind jaren zestig in 'golven', afhankelijk van het beleid ten opzichte van Nederlanders in Indonesië, maar ook de bereidheid van de overheid om hen in Nederland te ontvangen. Voor de Indische Nederlanders die direct na de Japanse bezetting kwamen, speelden de ervaringen van die bezetting het meest door, terwijl voor Indische Nederlanders die later kwamen, meer ervaringen met de Indonesische revolutie, of discriminerende ervaringen in het onafhankelijke Indonesië een rol speelden. Ook de ontvangst was verschillend, sommigen konden bij familie terecht, andere werden langere tijd gehuisvest in pensions waar ze vaak geconfronteerd werden met paternalistische vertegenwoordigers van de overheid. Min of meer in dezelfde periode, rond 1951, kwamen Molukkers 'tijdelijk' naar Nederland waar zij werden ondergebracht in woonoordern. Tot hun grote woede werden de mannen, militairen in het koloniale leger, ontslagen. De 'tijdelijkheid' domineerde het verblijf van Molukkers tot eind jaren zeventig. Ook andere groepen, zoals de Belanda Hitam (KNIL-militairen die in Afrika waren gerekruteerd en hun nazaten), Papoea's, Chinezen uit Indonesië en de Javaanse Surinamers vormden mede op basis van hun migratiegeschiedenis naar Nederland eigen ervaringsgemeenschappen. Voor alle groepen spelen ervaringen voor én na de komst naar Nederland door in volgende generaties.

De tweede periode die kan worden onderscheiden, is die van de dekolonisatie. Die begon met de inval van Japan in Nederlands-Indië in 1942 en eindigde in 1962 met de overdracht van Nederlands Nieuw-Guinea (Papoea) via de Verenigde Naties. Dit betrof een historische kantelperiode die ertoe leidde dat betrokkenen uiteindelijk naar Nederland kwamen. Dit is een periode waarover de meeste (emotionele) discussies ontstaan. Ervaringen en herinneringen tussen (sub)groepen lopen zeer uiteen en er wordt verschillend gewicht toegekend aan specifieke gebeurtenissen en ervaringen binnen die periode. Of (voor)ouders in de Japanse kampen waren geïnterneerd of zogenoemde 'buitenkampers' waren, maakt voor de herinnering aan de Japanse bezetting en de eerste fase van de Indonesische revolutie enorm veel uit. Datzelfde geldt voor de vraag of (voor)ouders makkelijk naar Nederland konden komen, of dat zij moesten soebatten om een overtocht naar Nederland te kunnen krijgen, of om als spijtoptant te worden erkend. Ook de ervaringen tijdens de gewelddadige en chaotische periode van de bersiap (1945-46) spelen een belangrijke rol in de geschiedenis. Of, zoals in het geval van Molukkers, is de manier waarop zij naar Nederland zijn gehaald bepalend. Voor al deze groepen vormt de 'kille ontvangst' die ze in Nederland kregen, een belangrijke bron van ervaring en herinnering. Los daarvan kan voor in Nederland wonende Indonesiërs het gewicht van deze tweede periode weer geheel anders liggen. Met name de periode 1945-1949 maakt de (nazaten van) Indië-veteranen tot betrokkenen.

De derde periode is de koloniale tijd. Die is, opnieuw, voor de verschillende ervaringsgemeenschappen beduidend anders. In de kolonie heerste een 'raciaal gedefinieerde' hiërarchie waarin Europeanen boven in de pyramide een plaats hadden, met daaronder Indo-Europeanen en 'vreemde oosterlingen' en onderaan de hiërarchie de 'inheemse' bevolking van de Indonesische archipel. Die laatste officiële 'categorie' vormde geen eenduidige groep. De oorspronkelijke bewoners van de Indonesische archipel werden door de koloniale machthebbers verschillend beoordeeld en bekeken. Zo werden bijvoorbeeld Molukkers beschouwd als dichter bij de Nederlanders staand en meer loyaal aan het koloniaal gezag en werden Papoea's gezien als de bevolkingsgroep die het laatst was gekoloniseerd en nog het meest moest worden 'geciviliseerd'. Deze verschillende perspectieven bepaalden mede de positie van deze bevolkingsgroepen in de koloniale samenleving en daarmee hun onderlinge verhoudingen. De Chinezen behoorden bijvoorbeeld met de Indo-Europeanen tot de middencategorie op de schaal van koloniale hiërarchie. Maar beiden stonden op de sociaaleconomische ladder onder de Europeanen. Molukkers (of preciezer: Christelijke Molukkers) waren een 'uitverkoren' groep binnen de laagste echelons in de koloniale hiërarchie. Zij werden meer vertrouwd door de Nederlandse koloniale elite.

Deze koloniale hiërarchie maakte dat de verschillende ervaringsgemeenschappen naar Nederland kwamen met andere bagage en ervaring. De verhoudingen in de kolonie werkten (en werken) nog steeds door in postkoloniaal Nederland, waardoor ze ook nu nog van invloed zijn op de relaties tussen de onderlinge herinneringsgemeenschappen. Die verschillen in posities en waardering voor elkaar kunnen worden beschouwd als een erfenis van het koloniaal denken. Een belangrijk thema voor meerdere gesprekspartners van de commissie was daarom dat ook gekeken moet worden naar wat men noemde de "dekolonisatie van denkbeelden". Dit onderwerp is actueel, gezien recente kwesties als institutioneel racisme bij overheidsorganisaties zoals de Belastingdienst (zie de kwestie over de 'Toeslagenaffaire') en het ministerie van Buitenlandse Zaken, onder advisering in het onderwijs, etnisch profileren door onder andere de politie, discriminatie in de sport en zorg, systematische achterstelling op de arbeidsmarkt en stages en gebrek aan representativiteit en inclusie in de media en cultuur.¹⁶ Ook bij discussies over privileges (denk bijvoorbeeld aan de discussie over 'zeven vinkjes') zien we mechanismen van dergelijke in- en uitsluiting.¹⁷

16 https://open.overheid.nl/repository/ronl-27c6068b-1705-49b1-b125-643b8905fd13/1/pdf/Ketenen%20van%20het%20overleden%20_met%20bijlagen_-_web-26%20juli.pdf en <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2022/12/12/confronterend-rapport-racisme-bij-buitenlandse-zaken>

17 <https://www.sociale vraagstukken.nl/en-hoeveel-vinkjes-heb-jij/> en Joris Luyendijk, De Zeven vinkjes, Uitgeverij Pluim, 2022

2.2 Het advies in de maatschappelijke context

De afgelopen jaren stond de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië volop in de publieke belangstelling. Dat bleek onder andere uit invloedrijke boekpublicaties, nieuwe tentoonstellingen en herinrichting van musea. Er werd gezocht naar andere manieren van herinneren en herdenken. Ook stond de koloniale geschiedenis en haar erfenis via de doorwerking van de slavernij ter discussie en vroegen initiatieven als Black Lives Matter aandacht voor het tegengaan van racisme. Die ontwikkelingen en discussies beperkten zich niet tot een sector of thema, maar raakten de samenleving in brede zin. Tenslotte speelt binnen het onderwijs al een langer lopend traject om het curriculum te herzien en beter aan te laten sluiten bij de toekomst (zie hiervoor hoofdstuk 3). Voor het werk van de commissie waren al deze gebeurtenissen en discussies zeer relevant. Zij moest zich daartoe verhouden en kijken wat deze voor haar advies betekende. In deze paragraaf gaan we in op de belangrijkste ontwikkelingen en discussies. Een van de meest belangrijke is wel de kentering van het denken in Nederland over de dekolonisatieoorlog in Indonesië.

Een recente kentering in het perspectief op de geschiedenis van Nederland en Nederlands-Indië/Indonesië

In juni 2021, enkele maanden voor de installering van de commissie, verscheen het boek *Revolusi* van David Van Reybrouck.¹⁸ In dit boek beschrijft Van Reybrouck hoe Nederland is omgegaan met haar kolonie en de dekolonisatie. Hij is kritisch over de raciaal hiërarchische, koloniale samenleving, maar ook over de, volgens hem, gemiste kansen van Nederland tijdens de dekolonisatieoorlog om tot een diplomatiek einde te komen. Het boek en de documentaireserie *Revolutie in Indonesië* werden door een breed publiek positief ontvangen. Veel mensen vonden het boek een eyeopener over de Nederlandse koloniale geschiedenis. Eerder, in het najaar van 2019, had de tv-serie *Onze jongens op Java* aan de hand van interviews met veertien veteranen, een nieuw beeld geschetst van wat Nederlandse veteranen hadden verricht en ervaren tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. En in maart 2020 deed de rechtbank in Den Haag uitspraak over de standrechtelijke executies door Nederlandse militairen in Zuid-Sulawesi in 1946 en 1947. De staat moest immateriële schadevergoeding betalen aan weduwen van geëxecuteerde mannen.¹⁹ In 2016 had Alfred Birney al een groot publiek bereikt met zijn roman *De tolk van Java* (Librisprijswinnaar 2017).²⁰ Hierin verwoordt hij de getraumatiseerde geschiedenis van zijn vader, die als medewerker van de Marine Brigade betrokken was bij gewelddadige acties tegen Indonesiërs, en de wijze waarop dat in de volgende generatie doorwerkt. Een vergelijkbaar thema werd behandeld in de feature film *De Oost* (2020) van de Molukse cineast Jim Taihuttu. De film gaat over een Nederlandse soldaat die als gevolg van het door Nederlandse speciale troepen gepleegde geweld last krijgt van zijn geweten. De film bracht de nodige commotie mee: veteranen hadden het idee als SS-ers te worden neergezet en Indische Nederlanders vonden dat het Indonesische geweld onderbelicht bleef.²¹

De periode 1945-1949 was ook al langer onderwerp van wetenschappelijke studie. In 2017 besloot de regering financiën ter beschikken te stellen voor een groot onderzoeksprogramma 'Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950' (ODGOI). Dat leidde begin 2022 tot een serie publicaties waaronder het overzichtswerk *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog 1945-1949*.²² Vlak daarvoor waren al meerdere titels die over hetzelfde onderwerp gingen verschenen: *De strijd op Bali* door Anne-Lot Hoek en *De Indische doofpot. Waarom Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië nooit zijn vervolgd* van Maurice Swirc. Als een soort voorbode voor de publicaties over geweld was in 2018 van de hand van de journalist Piet Hagens *Vijf eeuwen koloniale strijd in Indonesië. Meer dan 500 militaire conflicten en oorlogen* verschenen. En na de ODGOI-publicaties verscheen nog *Merdeka* van de Indonesianisten Henk Schulte Nordholt en Harry Poeze, waarin de Indonesische revolutie centraal staat.

18 David Van Reybrouck, *Revolusi: Indonesië en het ontstaan van de moderne wereld*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2020.

19 <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Den-Haag/Nieuws/Paginas/Schadevergoeding-voor-weduwen-en-kinderen-naar-aanleiding-van-executies-in-Zuid-Sulawesi-.aspx>

20 Alfred Birney, *De tolk van Java*, Breda: De Geus, 2016.

21 <https://overdemuur.org/de-heftige-reacties-op-de-oost-zijn-exemplarisch-voor-eenzijdige-herinneringscultuur/in>

22 Het onderzoek werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. Tegelijk met het overzichtswerk verschenen *Sporen vol Betekenis/Meniti Arti*, (Buchheim et al), *Diplomatie en geweld* (Kemperman, Keizer en Van den Berge), *Van Rijn en Stam* (Van der Bent) en *Een kwaad geweten* (Van der Kaaij). In mei 2022 verscheen ook *Het geluid van geweld* (Captain en Sinke). In 2023 zullen nog zes andere boeken verschijnen. De boeken verschenen bij Amsterdam University Press.

Het onderzoeksprogramma ODGOI had al sinds haar start gezorgd voor maatschappelijke discussies. De debatten concentreerden zich grofweg op drie punten. Het eerste punt betrof de vraag wat de onderzoekers over de Nederlandse veteranen zouden gaan schrijven. Zouden zij hen als oorlogsmisdadigers neerzetten of ook aandacht hebben voor goede dingen die de veteranen hadden gedaan? Dit deel van de discussie werd met name gevoerd door de veteranen (waaronder KNIL-veteranen), hun familie of zaakwaarnemers. In het verlengde van deze vraag lag het tweede punt: werd er ook gekeken naar het geweld van de Indonesiërs, met name tijdens de bersiap? Deze discussie werd gevoerd door veteranen, omdat zij in die gewelddadige bersiap een legitimering zagen voor het Nederlands militaire optreden, en door Indische Nederlanders (Indo-Europees) omdat de bersiap periode voor hen door vreselijke ervaringen een sleutelmoment in de herinnering was. Het derde punt kwam van mensen die juist de Indonesische stem naar voren wilden brengen. Zij vonden dat het Indonesische en Nederlandse geweld tussen 1945 en 1949 heel uitdrukkelijk moest worden geplaatst tegen de achtergrond van de gehele (gewelddadige) koloniale periode. Bovendien was deze ‘partij’ kritisch op aparte aandacht voor de bersiap-periode omdat die dan volgens hen zou kunnen worden gepresenteerd als legitimering van het Nederlandse geweld.

Deze discussies kwamen tot een hoogtepunt rond de presentatie van de eerste onderzoeksresultaten van ODGOI op 17 februari 2022. De algemene conclusie luidde dat het Nederlandse leger in Indonesië tussen 1945 en 1949 systematisch en structureel geweld had gebruikt en dat daarvoor de verantwoordelijkheid lag bij de politiek en militair verantwoordelijken.²³ De impact van het onderzoek was direct voelbaar toen al enkele uren na de presentatie minister-president Mark Rutte de conclusie aanvaardde en zijn excuses aanbood aan Indonesië, maar ook aan de militairen die waren uitgezonden. De premier zei: “excuses(zijn) op zijn plaats (...) aan iedereen in Nederland die met de gevolgen van de koloniale oorlog in Indonesië heeft moeten leven, vaak tot de dag van vandaag. En dat omvat alle groepen, inclusief de veteranen die zich destijds als goed militair hebben gedragen”.²⁴

Nieuwe museale tentoonstellingen

Ook binnen de museale wereld waren er in de afgelopen jaren initiatieven die het dominante beeld over Nederland en Indonesië deden kantelen. Begin 2022 - vlak voor de presentatie van het ODGOI onderzoek - opende in het Rijksmuseum in Amsterdam de tentoonstelling *Revolusi!*. *Revolusi!* was ontwikkeld door een gemengd team van twee Nederlandse en twee Indonesische curatoren. De nadruk lag op diverse persoonlijke verhalen vanuit Indonesisch en Nederlands perspectief, van rond en na het einde van de Tweede Wereldoorlog en tijdens de dekolonisatieoorlog. Vlak voor de opening van *Revolusi!* plaatste een van de Indonesische curatoren een ingezonden stuk in NRC. Hij wees erop dat als men in Nederland over de bersiap spreekt, Indonesiërs als primitief en ongecivileerde daders van de gewelddadigheden worden opgevoerd, wat volgens hem niet geheel vrij is van rassenhaat. Zijn constatering dat dit stigmatiserend is, zette de deuren open naar heftige discussies over de rol van Indonesië in de geweldsspiraal, maar ook de manier waarop er in Nederland over wordt gesproken.

Er waren de afgelopen jaren meerdere tentoonstellingen waarin het dominante beeld over Nederland en Indonesië kantelde. In 2015 had het Verzetsmuseum in Amsterdam met de tentoonstelling *Koloniale Oorlog, gewenst en ongewenst beeld* al aandacht besteed aan foto's die een ander beeld gaven van het Nederlandse militaire optreden in Indonesië. In 2019 presenteerde het Wereldmuseum met gastconservator Thom Hoffman de tentoonstelling *Dossier Indië. Anders kijken naar koloniale fotografie*. Hoffman liet zien hoe volgens hem het fotografisch beeld in 100 jaar langzaam verschoof naar een negatiever perspectief op de koloniale overheersing. Een verschuiving die hij ook beschrijft in het recent verschenen boek *Indië, betovering en desillusie*.

In 2021 werden op meerdere plaatsen in Nederland lokale en regionale tentoonstellingen georganiseerd ter gelegenheid van het 70-jarig verblijf van Molukkers in Nederland. Ook werd eind van dat jaar de reizende tentoonstelling *In Twee Werelden | Molukkers in Nederland* geopend. Dit initiatief van Nathalie Toisuta zal gedurende drie jaar dertig steden aandoen. Over dezelfde thematiek had Coen Verbraak in het voorjaar van 2021 een documentaireserie gemaakt getiteld *Molukkers in Nederland: 70 jaar op weg naar huis*. De geschiedenis van Molukkers werd de Nederlandse huiskamers binnengebracht via persoonlijke verhalen, waarin nog veel woede doorklonk over de manier waarop Molukkers naar Nederland zijn gehaald en behandeld.

23 Persbericht ODGOI 17 februari 2022

24 <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2022/02/17/>

eerste-reactie-van-minister-president-mark-rutte-onderzoeksprogramma-onafhankelijkheid-dekolonisatie-geweld-en-oorlog-in-indonesie-1945-1950

Op 8 januari 2022 – vlak voor de opening van de tentoonstelling in het Rijksmuseum Amsterdam – werd in Museum Sophiahof een nieuwe tentoonstelling *Ons Land. Dekolonisatie, generaties, verhalen* geopend, waarin aan de hand van persoonlijke verhalen over de koloniale samenleving, de Tweede Wereldoorlog, de bersiap en de Onafhankelijkheidsoorlog wordt verteld. Eind 2022 werden op Sophiahof ook twee tijdelijke tentoonstellingen specifiek over Papoea geopend: *Tabee Nieuw-Guinea* en *Blak Stories*. De opening vond plaats op 1 oktober, exact zestig jaar nadat Nederland Nieuw-Guinea had overgedragen aan de Verenigde Naties, en daarmee het definitieve einde vormde van de koloniale aanwezigheid van Nederland in de Indonesische archipel.

Het Tropenmuseum in Amsterdam, veranderde recent haar vaste tentoonstelling. In juni 2022 werd *Onze koloniale erfenis* geopend. Deze tentoonstelling heeft, anders dan de hierboven genoemde tentoonstellingen, betrekking op de gehele Nederlandse koloniale geschiedenis waaronder ook Suriname en het Caraïbisch gebied. Er wordt een duidelijke relatie gelegd tussen verleden en heden: 'Kolonialisme is niet iets van het verleden. Het heeft de wereld gevormd: onze fysieke, mentale en persoonlijke wereld. Kolonialisme leeft door tot op de dag van vandaag'.²⁵

Tot slot is de recente discussie over roofkunst relevant. In 2020 stelde de Adviescommissie Nationaal Beleidskader Koloniale Collecties, de commissie Gonçalves, dat alle in de koloniën buitgemaakte cultuurgoederen onvoorwaardelijk moeten worden teruggegeven als het land van herkomst hierom vraagt.²⁶ Recent hebben zowel in Indonesië als in Nederland commissies zich voor het eerst gebogen over de vraag hoe dat het beste gedaan kan worden. Discussies over roofkunst gaan niet alleen over wat wel of niet moet worden geretourneerd, maar vooral over *provenance* en de betekenissen van objecten voor betrokken landen. Deze discussies raken aan maatschappelijke debatten over dekolonisatie. Dat bleek onder meer uit de discussie die ontstond rond het verzoek van Indonesië in 2022 om objecten uit de natuurwetenschappelijke collecties van Naturalis in Leiden, waaronder de zogenaamde 'Javamens', te repatriëren. De discussie over teruggave van roofkunst werd daarmee verbreed van 'kunst' naar 'natuurhistorische objecten' en dus werd de vraag urgent of deze objecten, verkregen binnen koloniale verhoudingen, niet evengoed onterecht in Nederland waren terechtgekomen. De discussie liet ook zien dat musea zich niet in dezelfde mate verhielden tot de vraag wat de discussies over roofkunst voor hun collectie betekenden.

Herdenkingen

Ook de diverse herdenkingen zijn recentelijk veranderd en bediscussieerd. De meest centrale voor de diverse Indische en Molukse gemeenschappen - en ook de meest bekende - is de herdenking op 15 augustus. Deze herdenking van het einde van de oorlog in de Pacific (en eigenlijk het echte einde van de Tweede Wereldoorlog) wordt sinds 1980 jaarlijks georganiseerd en vanaf 1988 bij het toen onthulde Indisch Monument bij de Scheveningse Bosjes in Den Haag. Daarbij worden alle slachtoffers van de oorlog met Japan en de Japanse bezetting van Nederlands-Indië/Indonesië herdacht. De herdenking op 15 augustus is, net als de 4 mei herdenking, een nationale herdenking met officiële vertegenwoordigers van de regering. Bij de Indiëherdenking is de koning eens in de vijf jaar aanwezig. Ook de 4 mei herdenking verwijst overigens naar de oorlog in Azië en de nasleep daarvan. In Roermond vindt elk jaar een herdenking plaats bij het 'Nationale Indië Monument'. Dit monument is in de eerste plaats gewijd aan de militairen die in de periode 1945-1949 zijn omgekomen. Er worden ook anderszins jaarlijkse herdenkingen gehouden, bijvoorbeeld van Japanse jongens -en vrouwenkampen in Bronbeek (met een steeds nauwere onderlinge samenwerking) en bij andere regionale en lokale 'Indië-Monumenten'. De Melati bloem (Indische Jasmijn) wordt bij herdenkingen gedragen en symboliseert tegelijk het leven en haar schoonheid, maar ook het geestenrijk en de dood.

De Nationale Herdenking op 15 augustus heeft de afgelopen jaren enkele veranderingen ondergaan. Al sinds 2008 wordt tijdens de herdenking extra aandacht gegeven aan speciale groepen slachtoffers, zoals 'buitenkampers' en slachtoffers van gedwongen prostitutie. In 2022 vond de herdenking voor het eerst plaats aan het begin van de avond, zodat de live uitzending van de NOS op primetime plaatsvond en een breder publiek kon bereiken. Ook legde de Indonesische ambassadeur direct na de premier een krans. Daarmee wilde de Stichting Nationale Herdenking 15 augustus tot uiting brengen dat niet alleen Europeanen en Indo- Europeanen worden herdacht, maar ook andere groepen slachtoffers, waaronder Molukkers, Chinezen, Papoea's en Indonesische dwangarbeiders. Tegelijkertijd bleef er discussie onder verschillende ervaringsgemeenschappen over de herdenking, bijvoorbeeld over de uitstraling van de prominente aanwezigheid van het Van Heutsz-regiment bij de herdenking, en over de vraag of Indonesië niet ook excuses moest maken voor de gewelddadigheden tijdens de bersiap.

²⁵ <https://www.tropenmuseum.nl/nl/zien-en-doen/tentoonstellingen/onze-koloniale-erfenis>

²⁶ <https://www.raadvoorcultuur.nl/documenten/adviezen/2020/10/07/advies-koloniale-collecties-en-erkenning-van-onrecht>

Ook wordt al sinds 2001 elke vijf jaar vanuit de Molukse gemeenschap rond 21 maart herdacht, dat op die datum in 1951 het eerste schip met Molukkers in Nederland aankwam. In 2016 en 2021 besteedde de NOS daar uitgebreid aandacht aan. Naast de ontwikkelingen rond formele herdenkingen zien we ook meer alternatieve vormen van herdenking. Zo organiseerde het Indisch Platform 2.0 op 15 augustus 2022 een alternatieve herdenking op de Dam in Amsterdam waar de bersiap centraal stond, maar ook ervaringen van Molukkers, Papoea's en Chinezen.

Al langer worden medio augustus herdenkingen georganiseerd waar explicieter dan bij de Indiëherdenking in Den Haag, het perspectief van Indonesische bevolkingsgroepen naar voren wordt gebracht. Een voorbeeld zijn de bijeenkomsten die de stichting Nusantara Amsterdam al sinds meerdere jaren op 16 augustus organiseert. Nusantara zoekt vanuit een Indonesische/Nederlands-Indische/Molukse achtergrond bewust naar een verbinding met nazaten van de koloniale overheersing in de Caraïben. De datum 16 augustus was een bewuste keuze omdat die dag ligt tussen de capitulatie van Japan (en de herdenking bij het Indisch monument) en de proclamatie van de Republiek Indonesië op 17 augustus, wat overigens tevens de dag was waarop Tula in 1795 op Curaçao het verzet tegen de Nederlanders begon. Bij het monument 'Indië-Nederland' - tot 2004 het Van Heutsz Monument - in Amsterdam vindt sinds 2021 ook op 16 augustus een 'dekoloniale Indiëherdenking' plaats. De initiatiefnemers willen met een 'dekoloniale herdenking' afstand nemen van het in hun ogen militaire karakter van de nationale herdenking op 15 augustus. Bovendien wil men dat met deze herdenking 'het zwarte verleden' op een 'verbindende en helende manier' op tafel wordt gelegd.²⁷

Discussies over koloniaal- en slavernijverleden

De recente discussies over slavernij zijn belangrijk vanuit het perspectief van Nederlands-Indië/Indonesië. Lange tijd lag de nadruk bij slavernij op de trans-Atlantische slavenhandel. De afgelopen tijd komt steeds meer naar voren dat Nederlanders ook verantwoordelijk waren voor en aandeel hadden in, de slavernij in Azië. Die slavernij begon al in de VOC-periode en had deels een ander karakter dan de trans-Atlantische slavenhandel en slavernij. Het was onder andere de auteur Reggie Baay die met zijn boeken over de *njai*,²⁸ de Indonesische vrouwelijke voorouder van Indo-Europeanen die vaak niet zelf voor haar positie had gekozen, de discussie over slavernij in Azië op de kaart zette. In 2015 verscheen ook van zijn hand *Daar werd wat gruwelijks verricht* en in datzelfde jaar publiceerde Matthias van Rossum *Kleurrijke tragiek; de geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC*.²⁹ Onontkoombaar kon worden vastgesteld dat slavernij ook in Azië op zeer grote schaal had plaatsgevonden, maar dat het lang onder de oppervlakte verborgen was. Dat de 'oermoeder', tevens door Dido Michielsen recentelijk in *Lichter dan ik*³⁰ verwoord, uit veel familie-geheugens was verdwenen, zegt veel over de doorwerking van deze vorm van slavernij in Azië: de Indonesische afstamming was een taboe.

Het toegenomen bewustzijn over de slavernij in Azië, aangezwengeld door de interesse van de jongere generaties, leidde tot pleidooien om deze samen met de trans-Atlantische slavernij te behandelen. Zo deed het Dekolonisatie Netwerk Voormalig Nederlands Indië in 2019 een oproep aan de gemeente Amsterdam om ook de slavernij in Azië te betrekken bij verkenningen voor de realisatie van een Nationale Museale Voorziening Slavernijverleden.³¹

Steeds meer steden gaan zelf op zoek naar de sporen van slavernij in eigen stad. Zo hebben, in chronologische volgorde van publicatiedatum Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag onderzoek laten uitvoeren naar de betrokkenheid van de stad en haar bestuurders bij slavenhandel en slavernij. Daarbij is expliciet ook gekeken naar de slavernij en slavenhandel buiten de trans-Atlantische.³²

27 Noël van Bommel, 'Nieuwe generatie zoekt eigen weg in herdenking en verwerking Indisch trauma' in Volkskrant 13 augustus 2022; https://allevents.in/mobile/amp-event.php?event_id=80001444715569

28 Reggie Baay, *De njai, het concubinaat in Nederlands-Indië* (2009) en *Portret van een oermoeder. Beelden van de njai in Nederlands-Indië* (2010). Beide uitgegeven door Athenaeum & Polak, Amsterdam.

29 Reggie Baay, *Daar werd wat gruwelijks verricht. Slavernij in Nederlands-Indië*. Amsterdam: Athenaeum, 2015 en Matthias van Rossum, *Kleurrijke Tragiek: de geschiedenis van de slavernij in Azië onder de VOC*, Hilversum: Verloren, 2015.

30 Dido Michielsen *Lichter dan ik*, Amsterdam: Hollands Diep, 2019. Dido ontving de Nederlandse Boekhandelsprijs in 2020.

31 https://indischqever.files.wordpress.com/2019/04/oproep-tot-een-inclusief-nationaal-slavernijmuseum_9april19.pdf

32 Pepijn Brandon, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum (red.), *De slavernij in Oost en West: Het Amsterdam-onderzoek* (2020), Gert Oostindie (red.) *Het koloniale verleden van Rotterdam*, Amsterdam: Boom uitgevers, 2020, Alex van Stipriaan, *Rotterdam in slavernij*, Amsterdam: Boom uitgevers, 2020, Francio Guadeloupe, Paul van de Laar en Liane van der Linden (red.) *Rotterdam, een postkoloniale stad in beweging*, Amsterdam: Boom uitgevers, 2020. Esther Captain, Gert Oostindie en Valika Smeulders (red.) *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag*, Amsterdam: Boom uitgevers 2022.

Ook op landelijk niveau is sprake van verschuiving in de discussie. In 2020 werd een adviescollege ingesteld om een maatschappelijke dialoog te organiseren over het Nederlands slavernijverleden en de doorwerking daarvan in de hedendaagse samenleving. In 2021 kwam dit college met haar rapport *Ketenen van het Verleden*.³³ Zij concludeert dat meer aandacht wenselijk is naar slavernij in Oost-Indië. Letterlijk schrijft zij:

‘Het slavernijverleden van Nederland betreft zowel Oost- als West-Indië. De opdracht van het adviescollege beperkte zich tot het trans-Atlantische slavernijverleden. Om een integraal beeld van de Nederlandse betrokkenheid in de slavernij te hebben, is nader onderzoek naar slavernij in Oost-Indië wenselijk. Daarom beveelt het adviescollege aan om dit onderwerp en de doorwerking in het heden nader in onderzoek te nemen, in een daartoe passend proces.’³⁴

In 2022 volgde de excuses van de minister-president met daarin schokkende getallen: ‘In Azië werden tussen de 660.000 en ruim 1 miljoen mensen – we weten het niet eens precies – verhandeld binnen de gebieden die onder het gezag stonden van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De getallen zijn onvoorstelbaar. Het menselijk leed dat er achter schuilgaat, is nog veel onvoorstelbaarder.’ In diezelfde toespraak vestigde hij de aandacht op de complexe geschiedenis ‘waarin op verschillende plaatsen, verschillende jaartallen en gebeurtenissen betekenis hebben. Zoals bijvoorbeeld het jaartal 1860, de wettelijke afschaffing van de slavernij in toenmalig Nederlands Indië.’³⁵

Een belangrijke impuls aan het debat over slavernij bracht de *Black Lives Matter* (BLM) beweging. De BLM-beweging die in de Verenigde Staten van Amerika momentum kreeg na de dood van George Floyd in mei 2020, inspireerde ook jongeren in Europa. Ook in Nederland plaatste de BLM-beweging vraagtekens bij verwijzingen naar het koloniaal verleden in het publieke domein. Zo werd in het kielzog van de BLM-beweging in 2020 in Hoorn gedemonstreerd tegen het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen. Coen wordt gezien als de personificatie van het gewelddadige Nederlandse kolonialisme, omdat hij in 1621 een groot deel van de bevolking van de Banda eilanden (tegenwoordig Molukken) liet uitmoorden om een VOC-monopolie op de handel in nootmuskaat te kunnen vestigen. Na de moord op de Bandanezen introduceerde hij een plantagestelsel op Banda waar tot slaafgemaakten te werk werden gesteld.

Theater, literatuur en film

De geschiedenis van Nederlands-Indië en de doorwerking daarvan zien we ook bij de podiumkunsten en in literatuur en film. Enkele voorbeelden noemden we al hierboven. Jongere generaties stellen daarbij hun eigen thema's aan de orde. Een volledig overzicht is onmogelijk. We stippen enkele voorbeelden aan die illustreren hoe de ervarings- en herinneringsgemeenschappen de geschiedenis zelf ook levend houden.

Steeds vaker worden herdenkingen gecombineerd met theaterproducties. Zo voerde het Internationaal Theater Amsterdam op 15 augustus 2022 het stuk *Het Indisch Interieur* op in de Amsterdamse Stadsschouwburg, nadat samen met het publiek op een groot scherm naar de Nationale Indiëherdenking was gekeken. Het Indisch Interieur gaat over hoe het ‘Indische oorlogsverleden’ doorwerkt in de huidige generatie Indische Nederlanders. Het is geschreven door Bo Tarenskeen die ook verantwoordelijk was voor de serie *Indië monologen*, waarin in 2019 meerdere Indische Nederlanders optraden en hun verhaal vertelden. Op een kleinere schaal doet Amber Nefkens datzelfde door het vertellen van haar oma's verhaal in *Het land van toen*.³⁶ Ook Molukkers gebruikten theater om hun verhaal te vertellen, zoals Joenoes Polnaya en de gebroeders Timisela. En het drieluk *Aan de Andere Kant* waarin Molukkers uit het Noorden van het land samen met Nederlanders het Molukse verhaal vertellen. De eerste twee edities werden verwezenlijkt voor de covid-pandemie. Aan de laatste editie, die deels op het voormalig woonoord Schattenberg speelt, wordt de laatste hand gelegd.

33 https://open.overheid.nl/repository/ronl-27c6068b-1705-49b1-b125-643b8905fd13/1/pdf/Ketenen%20van%20het%20verleden%20met%20bijlagen_-web-26%20juli.pdf

34 https://open.overheid.nl/repository/ronl-27c6068b-1705-49b1-b125-643b8905fd13/1/pdf/Ketenen%20van%20het%20verleden%20_met%20bijlagen_-web-26%20juli.pdf (pag 46.)

35 <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2022/12/19/toespraak-minister-president-rutte-over-het-slavernijverleden>

36 <http://ambernefkensproductions.nl/>

Ook werden projecten opgezet waarin werd samengewerkt met Indonesische kunstenaars die naar Nederland kwamen. Zo was het Indonesische collectief Ruang Rupa in 2016 verantwoordelijk voor een tentoonstelling en activiteiten in het Arnhemse park Sonsbeek. In 2019 bezocht Boi Akih met de Molukse vocaliste Monica Akihary de Molukken, waar zij samen met leden van het Nederland Molukse theater Delta Dua, optraden met de Maluku Bamboo Orchestra van Renxce Alfons. Boi Akih en Delta Dua maken vaker gezamenlijke producties met Molukse en Indonesische gezelschappen in Indonesië. Een ander voorbeeld van samenwerking is het project 'My story, Shared story' dat in 2019 werd geïnitieerd door het Indonesische Komunitas Salihara, het Indisch Herinneringscentrum en DutchCulture. Door met elkaar te werken aan een gezamenlijk kunstwerk, wilde men onderzoeken hoe (inter)nationale geschiedenissen de familiegeschiedenis van de deelnemers hadden beïnvloed. De interactie tussen Lala Bohang uit Indonesië en Lara Nuberg uit Nederland die tijdens deze ontmoeting ontstond, resulteerde in de publicatie *The Journey of Belonging*.³⁷

Met enige regelmaat verschijnt literatuur, fictie en non-fictie, over vergelijkbare thema's, zoals de hierboven al genoemde roman *Lichter dan ik* van Dido Michielsen (ook bewerkt voor toneel) en het vervolg *Engel en Kinnari*. Een ander voorbeeld uit 2022 is *De kampschilders* van Jan Brokken,³⁸ over de ervaring van zijn ouders in de Japanse interneringskampen. Over Molukkers in Drenthe verscheen in 2022 *Van top tot Teen Molukkers* door Djodjie Rinsampessy en Guido Abuys³⁹ en Bram Latumahina schreef *Hati Sakit*.⁴⁰ Over Papoea kwam in 2019 de roman *Norman* door Merel Hubatka.⁴¹ In 2017 verscheen over de veteraan Nijboer het door zijn kleinzoon Ronald Nijboer geschreven *Tabé Java, Tabé Indië*.⁴² Marion Bloem ontving in 2022 de Constantijn Huygens-prijs voor haar romans en gedichten, waaronder het recente boek *Indo* over identiteit en de last van het koloniaal verleden.⁴³

Ook verschenen meerdere films die weliswaar voor minder ophef zorgden dan *De Oost*, maar niet minder relevant zijn voor de ervaringsgemeenschappen. Bijvoorbeeld in 2019 *Ze noemen me Baboe* van Sandra Beerenad, een gefictioniseerd verhaal over een Indonesische bediende bij een Nederlands gezin, waarin gebruik werd gemaakt van bestaande archiefbeelden.⁴⁴ De documentaire *Indisch Zwijgen*, van Sven Peetoom en Juliette Dominicus brengt in beeld hoe drie jongeren de pijn van het spreekwoordelijk 'Indisch Zwijgen' vorm geven. De film laat zien dat jonge filmmakers uit de ervaringsgemeenschappen zelf hun eigen thema's op hun eigen manier bespreekbaar willen maken.⁴⁵

Tot slot zien we nieuwe initiatieven gericht op een breed publiek, zoals *Pindah** (tegenwoordig *Indah*), dat zichzelf presenteert als de glossy met een Nederlands-Indisch tintje, alsmede het "krities en onafhankelijk" *Indies Tijdschrift* dat online verschijnt.

37 Lala Bohang en Lara Nuberg *The Journey of Belonging. A Herstory Between Times & Space*, Salihara/IHC/DutchCulture, 2019.

38 Jan Brokken, *De kampschilders*, Amsterdam / Antwerpen: Atlas Contact, 2022.

39 Djodjie C.A. Rinsampessy en Guido Abuys, *Van top tot teen Molukker. Vijf generaties in Assen*, Assen: Koninklijke Van Gorcum BV, 2022

40 Bram Latumahina, *Hati sakit. De pijn van een Molukker*, Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2022

41 Merel Hubatka, *Norman*, Wereldbibliotheek, 2019.

42 Ronald Nijboer, *Tabé Java, tabé Indië, de koloniale oorlog van mijn opa*, Harper Collins, 2017

43 Marion Bloem, *Indo*, Amsterdam: Arbeiderspers, 2022.

44 https://www.npostart.nl/2doc/29-06-2020/VPWON_1266083

45 Zie ook indischzwijgen.nl

2.3 Betekenis voor de collectieve erkenning en het advies

Bovenstaande beschrijving van recente ontwikkelingen en discussies geeft aan hoezeer de geschiedenis en de doorwerking daarvan in het heden volop in beweging is. Het koloniaal verleden, de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië/Indonesië, de dekolonisatieoorlog, de postkoloniale migratie en alle andere thema's die daarmee verband houden, liggen niet achter ons, maar zijn meer dan ooit aanwezig in het publieke debat. Het kan niet anders dan dat dit gevolgen heeft voor het advies en zelfs de 'collectieve erkenning' die de aanleiding vormt van dit advies.

Het is belangrijk dat het beleid van de collectieve erkenning van het ministerie van VWS zich verhoudt tot de beschreven maatschappelijke debatten en nieuwe richtingen die daarbij worden ingeslagen. Dat beleid heeft immers consequenties op vele terreinen waaronder onderwijs, erfgoed en cultuur, herdenking en maatschappelijk debat. Dat geldt ook voor welke geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië er wordt verankerd in het onderwijs. Waar de collectieve erkenning oorspronkelijk vooral verwees naar de ervaringen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, stelt de commissie vast dat het belangrijk is daarbij ook de begrippen kolonialisme en dekolonisatie te betrekken. Het is moeilijk om de verschillen in maatschappelijke posities tussen Molukkers, totoks, Indische Nederlanders, Papoea's en Chinese-Indische Nederlanders te begrijpen, zonder te kijken naar hoe de koloniale samenleving was georganiseerd en waarom dat zo was. De verhoudingen van toen werken nog steeds door in de positie van postkoloniale migranten en hun volgende generaties in Nederland. En niet alleen bij hen: het is een essentieel onderdeel van de Nederlandse geschiedenis en identiteit, waar ook degenen zonder directe banden met Nederlands-Indië/Indonesië zich toe moeten verhouden.

De discussies die de commissie intern en met anderen heeft gevoerd over 'woorden', hebben niet geleid tot een nieuwe inclusieve term die 'Indisch' of 'voormalig Nederlands-Indië' kan vervangen. Het is de vraag of dat noodzakelijk is. Het is vooral van belang die terminologie en woorden te bevragen en te problematiseren. Erkennen en benoemen van verschil is het begin van zoeken naar verbinding. Het is noodzakelijk dat de ervarings- en herinneringsgemeenschappen betrokken zijn en een rol hebben. Het betrekken van deze gemeenschappen bij initiatieven en het honoreren van hun eigen initiatieven, co-creatie, is cruciaal om tot een gedragen verhaal te komen. Maar het gaat nadrukkelijk ook om de Nederlanders die geen directe persoonlijke banden met die geschiedenis hebben. De opdracht van de commissie kwam immers voort uit de behoefte om tot versterking van de kennis over Nederlands-Indië/Indonesië te komen en een completer en evenwichtiger beeld van de geschiedenis te krijgen, dat meer recht doet aan de verschillende perspectieven en ervaringen.

De maatschappelijke context waarbinnen de commissie haar advies heeft voorbereid, laat onomstotelijk zien dat praten over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië nog veel gevoelige snaren raakt. Het maakt ook duidelijk dat er niet één narratief mogelijk is, maar dat op allerlei niveaus aandacht moet zijn voor multi-perspectiviteit. Nieuwe wetenschappelijke inzichten, veranderingen in de culturele wereld - van musea tot toneel, film en architectuur - en jongere generaties die zelfbewust andere vragen dan hun ouders en voorouders stellen, intensiveren dat proces. De veranderde verhoudingen in de wereld, nieuwe vragen over ongelijkheid en discriminatie, evenals de opkomst van sociale media, scheppen het kader waarin nieuwe inzichten, nieuwe vragen en nieuwe behoeften een plek krijgen.

De commissie constateert een nadrukkelijke behoefte om persoonlijke verhalen te vertellen en te delen. Meerstemmigheid en multi-perspectiviteit betekenen daarom ook ruimte voor het toevoegen van nieuwe verhalen, het stimuleren van dialoog en ruimte creëren voor initiatieven van onderop en vooral ook van jongeren. Collectieve erkenning gaat immers niet alleen over het verleden, maar ook over het heden en de toekomst. Over het borgen van herinneringen, maar ook over het plaatsen van die herinneringen in een veranderende maatschappelijke context.

Een constante reflectie op die maatschappelijke context en de herinnering, maar ook op relevante begrippen, definities en gemeenschappen formuleert de commissie graag als advies aan alle betrokkenen.

3

Een plaats in het onderwijs

Generaties jongeren in Nederland zijn opgeleid met beperkte kennis over Nederlands-Indië en Indonesië. Het koloniaal verleden, Nederlands-Indië/Indonesië in de Tweede Wereldoorlog, de onafhankelijkheidsoorlog van Indonesië en de naoorlogse komst van verschillende groepen naar Nederland zijn vaak voetnoten bij andere geschiedenissen, zoals de Tweede Wereldoorlog in Europa, de Koude Oorlog en algemene migratie, terwijl het onlosmakelijke onderdelen van de Nederlandse geschiedenis zijn. De onbekendheid van deze geschiedenissen is een belangrijke reden waarom betrokkenen pleiten voor structureel meer aandacht binnen en buiten het reguliere onderwijs. Het onderzoek dat het Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken (LEMM) uitvoerde in opdracht van de commissie, omschrijft het zo: ‘Beschouw de wens om meer aandacht voor het verleden te genereren vanuit een breed kader: een democratie functioneert alleen als burgers zich erkend voelen, een idee hebben van wie hun medeburgers zijn en elkaar accepteren als deelnemers aan dezelfde samenleving. Onderwijs heeft als taak om leerlingen te helpen zich bewust te worden van wie ze zelf zijn en wie hun medeburgers zijn’.⁴⁶ Het spreekt voor zich dat het daarbij gaat om meer dan historische feiten. ‘Versterking van kennis vraagt ook om bewustwording, een kritische manier van denken over geschiedverhalen én – voor docenten – het ontwikkelen van een verfijnder vakdidactisch-pedagogisch repertoire’.⁴⁷

De oplossing leek, zo merkten wij als commissie direct bij aanvang van onze opdracht, voor veel betrokkenen vrij simpel: schrijf voor dat de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking ervan in het heden opgenomen wordt in de kerndoelen en eindtermen voor primair onderwijs (po), voortgezet onderwijs (vo) en (voortgezet) speciaal onderwijs ((v)so). Dat lijkt ogenschijnlijk een logische stap om te garanderen dat deze kennis geborgd wordt. De werkelijkheid is weerbarstiger, want wat moeten de kerndoelen en eindtermen precies zijn? Hoe plaats je die in een logische, historische en maatschappelijke context? Hoe verbind je kerndoelen en eindtermen tussen vakken en binnen vakken met elkaar? En hoe voorkomen we tegelijkertijd dat het onderwijs overladen raakt met allerlei maatschappelijke wensen?

Sinds 2014 loopt een brede curriculumdiscussie over het primair en voortgezet onderwijs en vanaf 2018 is een curriculumherziening in verschillende concrete stappen in gang gezet. Sindsdien werken teams van docenten, schoolleiders en curriculumexperts aan bouwstenen voor vernieuwing van het primair- en het voortgezet onderwijs. Het bijgestelde curriculum moet scholen meer ruimte moeten bieden om eigen keuzes te maken om daarmee beter te kunnen aansluiten op de eigen onderwijsvisie en de behoeften van de leerlingen. Deze geformuleerde bouwstenen waren de basis voor de te ontwikkelen nieuwe kerndoelen en eindtermen. In 2020 kreeg de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) de opdracht om die nieuwe eindtermen en kerndoelen voor alle vakken te ontwikkelen.

De nieuwe kerndoelen moeten concreter worden dan de huidige kerndoelen waardoor naar verwachting thema’s als koloniaal verleden meer aan de orde kunnen komen. De meeste vakken die hiervoor geschikt lijken, komen nu echter nog niet aan bod in de curriculumvernieuwing. Op dit moment krijgen leergebieden gericht op basisvaardigheden rekenen, taal, burgerschap en digitale geletterdheid prioriteit in de curriculumontwikkeling. Daar komt bij dat curriculumontwikkeling een complex proces is dat veel tijd in beslag neemt – we zitten nu midden in dit proces. Volgens planning zullen – na diverse rondes van advies, consultatie en praktijktoetsing – aangescherpte kerndoelen in 2025 in een wetsvoorstel aan de Tweede Kamer worden voorgelegd.

Wat er beleidsmatig ook gebeurt, het zijn leerkrachten en docenten die het curriculum moeten uitvoeren. Daarom hebben wij gezocht naar mogelijkheden om hen te faciliteren, nu en in de toekomst. Daarbij denken wij nadrukkelijk vakoverstijgend; dus wij hebben niet alleen aandacht voor het vak geschiedenis, maar ook voor andere vakken in po en vo waarin deze geschiedenis in al haar facetten besproken kan worden. We beseffen goed dat docenten en leerkrachten een hoge werkdruk kennen, weinig tijd hebben om zelf materiaal te ontwikkelen en dat - als ze daar al aan beginnen - de grote hoeveelheid bronmateriaal veelal onoverzichtelijk is en het onderwerp complex. Vandaar dat we hebben gekeken op welke wijze we leerkrachten en docenten handvatten kunnen aanreiken om op toegankelijke wijze aan kwalitatief goed lesmateriaal te komen, en welke rol leerkrachten daar zelf bij willen en kunnen spelen (zie ook hoofdstuk 5).

---

⁴⁶ Eilanden overal (pag. 22) <https://www.expertisecentrum-mmv.nl/algemeen/publicaties/eilanden-overal/>

⁴⁷ Eilanden overal (pag. 7)

We zijn in gesprek gegaan met lerarenopleiders, docenten en deskundigen.⁴⁸

Verder hebben we in het kader van de expositie *Revolusi! Indonesië Onafhankelijk* in samenwerking met het Rijksmuseum op 9 mei 2022 een studiedag voor docenten in het voortgezet onderwijs georganiseerd. We hebben voor die dag de 'Top 6' van de verkiezing 'Geschiedenisdocent van het jaar 2021' gevraagd om lesmateriaal te ontwikkelen naar aanleiding van de tentoonstelling in het Rijksmuseum en daarover te vertellen. De werkvormen die zijn ontwikkeld voor deze studiedag zijn te vinden op de website www.uu.nl/geschiedenisendidactiek.

Ook spraken we tijdens twee workshops op de werkconferentie van 7 juni 2022 met docenten, lerarenopleiders en andere geïnteresseerde deskundigen. Die gesprekken leidden tot een verrijking van onze voorlopige adviezen en leverden nieuwe ideeën op. Zo werd het belang van de verhalen van gastdocenten/gastsprekers die banden hebben met Nederlands-Indië of Indonesië, benadrukt. Veel deelnemers gaven aan dat zij graag zouden beschikken over lesmateriaal en informatie waarin meerdere perspectieven zichtbaar worden.

Toch is geschikt lesmateriaal alleen niet genoeg. Leerkrachten en docenten kunnen gehinderd worden door een zekere handelingsverlegenheid. Lesgeven over het koloniaal verleden en bovendien ook nog aandacht te hebben voor de doorwerking ervan in de hedendaagse samenleving, is ingewikkeld. Dat is helemaal het geval als je dit ook nog moet inbedden in een genuanceerd gesprek over kolonialisme, dekolonisatie, oorlog, migratie en racisme. We hebben daarom ook gekeken naar mogelijkheden om in lerarenopleidingen en docentprofessionalisering een plaats in te ruimen voor vakdidactische kennis en vaardigheden die nodig zijn om deze gevoelige geschiedenis te bespreken.

Om de aanbevelingen voor het onderwijs nog verder uit te werken, is er op 15 september 2022 een bijeenkomst georganiseerd met een klankbordgroep van elf geschiedenisdocenten, enkele lerarenopleiders en een paar docenten van andere maatschappijvakken. Er zijn daar allerlei manieren besproken om tot goede lessen en lesmateriaal te komen, zoals het instellen van professionele leergemeenschappen, het ontwikkelen van nascholing en kwaliteitscriteria zoals de door ons voorgestelde kernprincipes voor goed lesmateriaal.

Laat volstrekt helder zijn dat wij - in de context van de hiervoor genoemde ontwikkelingen - vinden dat kennis over Nederlands-Indië/Indonesië een plek verdient in het curriculum van het Nederlands onderwijs. Kennis over die bijzondere, innige en pijnlijke relatie is cruciaal om te begrijpen waar we als land en samenleving vandaan komen, wie we zijn en hoe we ons tot elkaar en anderen verhouden.

---

48 Waaronder Maria Grever, Tom van der Geugten, Carla van Boxtel, Tine Béneker en Bjorn Wansink (zie bijlage 4)

3.1 Een plek geven in het curriculum

Advies 3.1: Borg de kennis over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking ervan in het heden, in de kerndoelen voor het Nederlandse primair onderwijs, de kerndoelen en eindtermen voor het voortgezet onderwijs en in het burgerschapsonderwijs voor het mbo.

(Beoogde uitvoerders OCW en SLO)

Ons eerste advies is dus dát de kennis over Nederlands-Indië/Indonesië geborgd moet worden in het toekomstige curriculum, bij voorkeur in de context van een breder Nederlands koloniaal verleden. Maar daarmee zijn we er niet. De vraag is immers ook hóe die kennis dan geborgd moet worden. Bovendien willen we niet wachten op de afronding van de curriculumdiscussie. Daarom geven we hieronder concrete adviezen over de wijze waarop het curriculum op relatief korte termijn geactualiseerd kan worden.

Advies 3.2: Bespoedig de instelling van relevante kerndoelenteams (voor po en onderbouw vo) en vakvernieuwingscommissies (voor bovenbouw vo) en versterk de positie van burgerschapsonderwijs in het mbo.

(Beoogde uitvoerders OCW en SLO en VWS, Kennispunt MBO Burgerschap, Expertisepunt Burgerschap)

Primair en voortgezet onderwijs

In 2020 kreeg de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) de opdracht om nieuwe eindtermen en kerndoelen voor alle vakken te ontwikkelen. De nieuwe kerndoelen zullen concreter worden dan de huidige kerndoelen, waardoor thema's als koloniaal verleden meer aan de orde kunnen komen. De komende jaren worden zowel vakvernieuwingscommissies voor eindtermen bovenbouw ingesteld (een traject van 24 maanden), als teams die kerndoelen voor primair onderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs en (voortgezet) speciaal onderwijs (een traject van 12 maanden) gaan actualiseren. Enkele van die commissies en kerndoelenteams zijn al gestart, zoals het kerndoelenteam en de vakvernieuwingscommissie Nederlands (onderbouw en bovenbouw) en de vakvernieuwingscommissie Maatschappijleer inclusief burgerschap (bovenbouw). Tot het moment van publicatie van dit rapport waren teams voor het formuleren van de kerndoelen voor de leergebieden Mens & Maatschappij en Kunst & Cultuur en vakvernieuwingscommissies Geschiedenis, Aardrijkskunde, Economie en Maatschappijkunde nog niet ingesteld. Wij bevelen aan om deze zo spoedig mogelijk te installeren. De recent verschenen tussenbalans biedt een uitgelezen kans om er nadruk op te leggen dat de vakvernieuwingscommissies en kerndoelenteams van de overige vakken en leergebieden zo spoedig mogelijk ingesteld moeten worden, ook opdat de leergebieden niet te ver uit elkaar gaan lopen. Zo zou er een gat kunnen vallen tussen actuele kerndoelen voor bijvoorbeeld Nederlands en de resterende leergebieden. Wij bevelen daarom aan dat de thematiek over Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking ervan in het heden, in meerdere vakken expliciet aan de orde komt.

Middelbaar beroepsonderwijs (mbo)

Op 1 juli 2022 heeft de regering in een brief aan de Tweede Kamer⁴⁹ laten weten het burgerschapsonderwijs in het mbo te willen versterken. De minister constateerde dat ondanks goede bedoelingen de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs nog te vaak onder de maat is en kondigde maatregelen aan. Wij pleiten ervoor om de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië, dekolonisatie en met name de doorwerking ervan in het heden, expliciet te noemen als onderwerp bij de sociaal maatschappelijke dimensie van burgerschap. De nadruk daarbij ligt op het bevorderen van een actieve deelname aan de gemeenschap, en op acceptatie en waardering van verschillen tussen mensen en van de culturele verscheidenheid in Nederland. Dit onderwerp is bovendien uitermate geschikt als thema voor kritische reflectie en zou daarom expliciet genoemd kunnen worden in handreikingen van de het kennispunt Burgerschap van de MBO Raad ten aanzien van het onderwijzen van kritische denkvaardigheden. Verder zijn wij van mening dat een resultaatsverplichting, het borgen van de kwaliteit van docenten burgerschap en vastleggen van voldoende contacturen, bij zullen dragen aan beter burgerschapsonderwijs.

Vorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo)

Tot slot bevelen we aan om een examenvak Mens & Maatschappij voor vmbo basis-kader te ontwikkelen. De vakken aardrijkskunde en geschiedenis komen nauwelijks voor in de bovenbouw vmbo basis-kader, terwijl maar liefst 55% van de Nederlandse leerlingen op het vmbo zit. We adviseren voor deze leerlingen een mogelijkheid te creëren om kennis te nemen van (aspecten van) de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië. Dit moet dan in de opdracht voor de nog in te stellen vakvernieuwingscommissies worden opgenomen.

⁴⁹ <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1eyo/vluephmwz2cwo>

Advies 3.3: Zorg dat relevante kerndoelenteams (voor po en onderbouw vo) en vakvernieuwingscommissies (voor bovenbouw vo) voorzien worden van startnotities, waarin deze thematiek (geschiedenis van Nederlands-Indië/ Indonesië en de doorwerking ervan in het heden) beschreven wordt.

(Beoogde uitvoerders: OCW, VWS en SLO)

Zoals hierboven beschreven, bevelen wij aan dat de thematiek over Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking ervan in het heden, in meerdere vakken aan de orde komt. Dat kan bereikt worden door in de startnotities die deze teams en commissies meekrijgen, ruime aandacht aan deze thematiek te besteden en daarin ook vanaf nu het koloniaal verleden van Nederland in brede zin mee te nemen. Wij adviseren om ook aan de reeds ingestelde kerndoelenteams en vakvernieuwingscommissies voor Nederlands en maatschappijleer inclusief burgerschap, opdracht te geven dit mee te nemen in hun gesprekken en curriculumontwikkelingen.

Advies 3.4: Neem het nieuwe referentiekader Ruimte en Tijd en de vakoverstijgende thematische lijnen in de herijkte Canon van Nederland mee als uitgangspunt voor verdere vakvernieuwing aardrijkskunde, geschiedenis, economie en leergebied Mens en Maatschappij (M&M).

(Beoogde uitvoerders: OCW en SLO)

In 2020 kreeg de SLO een opdracht om in samenwerking met docenten, leerkrachten en inhoudelijke experts een advies over het nieuwe referentiekader Ruimte en Tijd ten behoeve van de kerndoelen voor po en de onderbouw vo te formuleren. Dit referentiekader dat in juni 2022 gepubliceerd⁵⁰ is, geeft aan wat elke leerling moet weten over aardrijkskunde, geschiedenis, economie en maatschappijleer. Er staan ontwikkelingen in genoemd die aansluiten bij de geschiedenis van Nederlands-Indië/ Indonesië en de doorwerking ervan. In het kader van ons onderzoek naar hoe er in andere schoolvakken aandacht besteed wordt aan die geschiedenis, heeft het LEMM in opdracht van de commissie gesprekken gevoerd met curriculumexperts. Ook wij spraken als commissie met curriculumexperts. Al deze experts wezen erop dat dit referentiekader Ruimte en Tijd goede aanknopingspunten biedt om (aspecten van) de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië een ruimere plaats te geven in het onderwijs. Onze aanbeveling houdt daarom in dat SLO er bij de nieuwe vakvernieuwingscommissies nadrukkelijk op wijst dit referentiekader mee te nemen.

Met bovenstaande aanbevelingen richten we ons op mogelijke veranderingen in het curriculum. Dat is voor de lange duur belangrijk, maar voor de korte termijn is daarmee de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië nog niet in het curriculum opgenomen. Om binnen niet al te lange tijd veranderingen te kunnen zien, zetten we ook in op ondersteuning en facilitering voor docenten/leerkrachten en lerarenopleidingen. Daarom bevelen we aan:

---

⁵⁰ <https://www.slo.nl/publicaties/@20449/eindadvies-referentiekaders-ruimte-tijd/>

3.2 Totstandkoming van professionele praktijken

Advies 3.5: Richt twee professionele leergemeenschappen (PLG) op die gedurende drie jaar (vakoverstijgend) professionele praktijken gaan ontwikkelen en actueel houden. De eerste PLG met docenten voortgezet onderwijs en de tweede met leerkrachten primair onderwijs.
(Beoogde uitvoerders VWS en OCW en vakorganisaties)

PLG met docenten voortgezet onderwijs

Uit het onderzoek door het LEMM kwam naar voren dat er ten aanzien van de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking ervan, weinig samenwerking en afstemming is tussen docenten van de schoolvakken geschiedenis, maatschappijleer, maatschappijkunde/maatschappijwetenschappen, aardrijkskunde, Nederlands en Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV). Er zijn weinig vakoverstijgende initiatieven. Tijdens de eerdergenoemde docentendag die de commissie organiseerde in samenwerking met het Rijksmuseum, kwam dit gebrek aan vakoverstijgend denken ook naar voren.

Docenten die aandacht aan deze geschiedenis willen besteden, zouden gebaat zijn bij professionele praktijken van goede kwaliteit die makkelijk vindbaar zijn. We denken bijvoorbeeld aan werkvormen, stappenplannen, handreikingen en geschikte bronnen. Daarbij zou ruime aandacht moeten zijn voor vakdidactische vaardigheden zoals historisch denken en pedagogische vaardigheden om een onderwijsgesprek over gevoelige onderwerpen aan te gaan. Die praktijken zouden geschikt moeten zijn voor verschillende vakken, waarbij materiaal voor de afzonderlijke vakken goed op elkaar afgestemd worden en aansluiten bij actuele thema's, zoals migratie, slavernij, racisme en bij de specifieke context van de school.

Op grond van het bovenstaande, adviseren wij om een PLG op te richten waarin docenten geschiedenis, aardrijkskunde, maatschappijleer, Nederlands en Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV) gaan samenwerken. Deze PLG krijgt dan als opdracht mee een digitaal en fysiek beschikbaar overzicht te ontwikkelen met professionele praktijken met betrekking tot onderwijs over Nederlands-Indië/Indonesië, gekoppeld aan discussies als oorlog, slavernij, racisme en migratie. Dat overzicht bevat ook een vakdidactische handleiding die aansluit bij het huidige (of nieuwe) curriculum en bij behoeften van docenten.⁵¹ Dit overzicht omvat behalve inhoudelijk materiaal, vakdidactische toelichtingen en werkbladen, verschillende mogelijkheden voor toepassing op diverse niveaus en informatie voor de nabespreking. De professionele praktijken moeten ook makkelijk aangepast kunnen worden, want maatschappelijke discussies over het koloniaal verleden, slavernij, migratie en racisme blijven gaande.

PLG met docenten primair onderwijs

Uit het eerdergenoemde onderzoek door Panteia bleek dat er ook voor het primair onderwijs weinig voorbeelden zijn van professionele praktijken over het koloniaal verleden van Nederland in Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking ervan in het heden, waarin op een evenwichtige manier aandacht is voor meerdere perspectieven. Bovendien kunnen gevoelige thema's zoals oorlog, racisme, slavernij en migratie ook in het primair onderwijs aan de orde komen. Daarom bevelen we aan om een aparte PLG met leerkrachten uit het primair onderwijs op te zetten. Deze PLG krijgt dan als opdracht mee een digitaal en fysiek beschikbaar overzicht van professionele praktijken, inclusief een vakdidactische en pedagogische handleiding te ontwikkelen die aansluit bij de kerndoelen voor het po en behoeften van leerkrachten.

Kernprincipes

Om materiaal te toetsen voor onderwijs en educatie, hebben wij een voorstel voor kernprincipes ontwikkeld (zie voor kernprincipes verder paragraaf 5.2). Deze kernprincipes die we aan beide PLG's meegeven, kunnen in de loop van de tijd doorontwikkeld worden.

⁵¹ De commissie denkt hierbij aan iets vergelijkbaars als de bundels Actief Historisch Denken. Zie voor de digitale versie van deze bundels de website <https://www.koenhenskens.nl/actief-historisch-denken/>

Uitvoering van de PLG's

Het is de bedoeling dat beide PLG's in een onafhankelijke vorm (bijvoorbeeld binnen een tijdelijk op te richten stichting) voor een bepaalde tijd (ongeveer drie jaar) hun werk gaan doen, totdat er een punt is bereikt waarop docenten of leerkrachten aangeven dat er voldoende handvatten zijn om blijvend aandacht te kunnen geven aan deze geschiedenis. Ook biedt een periode van drie jaar de ruimte om concrete professionele praktijken te ontwikkelen voor een beoogd nieuw curriculum. De PLG vo moet wel zo opgezet worden dat er idealiter ongeveer 10 docenten van verschillende vakken als geschiedenis, aardrijkskunde, maatschappijleer, Nederlands en CKV in zitten. Zij krijgen dan tijd (0,2 fte) voor hun deelname en gedurende het traject is er ook aandacht voor professionalisering. Voor het po stellen we voor dat de PLG vijf leerkrachten telt, eveneens met professionalisering en voor 0,2 fte. Mocht dit advies door de regering worden overgenomen, dan raden we aan om geïnteresseerde docenten zo spoedig mogelijk te selecteren. Dan kunnen de PLG's nog in het schooljaar 2023/2024 van start gaan.

De PLG's moeten ervoor zorgen dat dit materiaal bij zoveel mogelijk leerkrachten en docenten in het hele land terecht komt. Mogelijk kunnen zij een communicatieplan opstellen en uitvoeren of dit door een externe partij laten doen. Tijdens de klankbordbijeenkomst voor de opzet van de PLG stelden docenten voor dat al dit materiaal, bijbehorende bronnen en de laatste wetenschappelijke publicaties digitaal vindbaar moeten zijn. Daarom bevelen we aan:

Advies 3.6: Ontwikkel en onderhoud een digitaal educatief platform voor docenten met professionele praktijken over verschillende deelonderwerpen met betrekking tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en bijhorend bronnenmateriaal.

(Beoogde uitvoerders VWS en OCW, het educatieve platform onder PIED⁵², de hiervoor genoemde PLG's en vakorganisaties)

Uit de vele gesprekken die wij met docenten voerden, kwam herhaaldelijk naar voren dat zij - vanwege hoge werkdruk - opzien tegen de tijdrovende zoektocht om op internet naar goed lesmateriaal over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië te speuren. Docenten met weinig affiniteit voor deze geschiedenis haken al snel af wanneer het te ingewikkeld wordt. Kortom, docenten zouden gebaat zijn bij een database of digitaal platform waarop professionele praktijken die door de PLG's ontwikkeld worden en de bijbehorende bronnen, zoals foto's, strips, filmpjes, wetenschappelijk publicaties, op een makkelijke manier gevonden kunnen worden. Daarom bevelen wij aan een platform te laten ontwikkelen waarop docenten snel gebruiksklare professionele praktijken kunnen vinden, of wanneer ze ervoor kiezen zelf materiaal te ontwikkelen, op dit platform kernprincipes aantreffen waar kwalitatief materiaal aan moet voldoen (zie voor kernprincipes ook hoofdstuk 5). Om aan te sluiten bij de vraag van leerkrachten en docenten is het raadzaam om in de ontwikkeling van dat platform de vraag mee te nemen 'hoe docenten zoeken' en 'hoe docenten met minder affiniteit voor dit onderwerp te stimuleren om het materiaal te gaan gebruiken'. Dit educatieve platform kan een onderdeel zijn van het digitale platform dat wij voorstellen in hoofdstuk 5.

Als de PLG's van docenten een overzicht van professionele praktijken zowel digitaal als op papier hebben ontwikkeld, rest nog de vraag hoe om te gaan met de in de inleiding van dit hoofdstuk aangestipte handelingsverlegenheid van docenten. Daarom bevelen we aan:

---

⁵² PIED of Programma Indisch Erfgoed Digitaal is een platform in ontwikkeling. Daaraan gekoppeld komt een publiekspitaal 'Het Indisch Geheugen voor de Toekomst' met als speciaal onderdeel een Educatief Platform.

Advies 3.7: Richt een professionele leergemeenschap op (PLG) voor lerarenopleidingen en docentprofessionalisering die gedurende drie jaar formats gaat ontwikkelen en deze vervolgens actueel houdt.

(Beoogde uitvoerders VWS en OCW en lerarenopleidingen)

Aandacht besteden aan deze geschiedenis met alle onderwerpen die het oproept, vraagt om bewustwording, om een kritische manier van denken over geschiedverhalen én – voor docenten – om een verfijnd vakdidactisch-pedagogisch repertoire⁵³ te ontwikkelen. Het oefenen van vakspecifieke vaardigheden zoals ontwikkeling van historisch denken en pedagogische vaardigheden om dat gesprek over gevoelige onderwerpen aan te gaan, krijgt nu nog weinig aandacht tijdens de lerarenopleiding of in docentprofessionalisering. Die lacune hebben wij bij het begin van onze opdracht via collegiale consultatie bij lerarenopleiders in kaart gebracht en sluit ook aan bij observaties in het Panteia rapport. Tijdens de werkconferentie hebben aanwezigen - onder wie lerarenopleiders, docenten van verschillende vakken, docenten in opleiding, curriculumontwikkelaars en gastsprekers dit bevestigd.

Dit gebrek aan oefening in pedagogische vaardigheden - naast vaak een gevoeld gemis aan vakinhoudelijke kennis over dit complexe onderwerp - maakt het voor docenten en leerkrachten lastig om op een genuanceerde manier les te geven over kolonialisme, oorlog, racisme en migratie en ook nog aandacht te hebben voor de doorwerking ervan in de hedendaagse samenleving.

Wij bevelen aan om een PLG op te richten (mogelijk onder dezelfde stichting als de eerdergenoemde PLG po en vo) voor lerarenopleidingen en docentprofessionalisering. In deze op te zetten, onafhankelijke PLG die gedurende drie jaar zijn werk gaat doen, kunnen formats ontwikkeld worden waarin naast inhoudelijke kennis veel ruimte is voor pedagogische en vakdidactische vaardigheden zoals het gesprek aangaan over gevoelige onderwerpen. Wij raden aan dat twee PABO docenten en vijf lerarenopleiders van verschillende vakken zitting nemen in deze PLG, de eerste twee jaar gefaciliteerd voor 0,2 fte en het laatste jaar 0,1 fte. De PLG kan bijeenkomsten voor lerarenopleidingen en professionalisering ontwikkelen, deze uitproberen in een pilot en vervolgens bijstellen en verspreiden.

---

⁵³ Eilanden overall (pag. 7)

3.3 Inzet van gastdocenten

Advies 3.8: Zorg voor een grotere bekendheid van de organisaties van gastdocenten en gastsprekers door een betere afstemming tussen deze organisaties en de vakinhoudelijke verenigingen van leerkrachten/docenten en lerarenopleidingen.

(Beoogde uitvoerders VWS, organisaties van gastdocenten/gastsprekers en de vakorganisaties)

Tijdens de werkconferentie namen ook leden van twee gastdocentenorganisaties (Stichting Gastdocenten WOII – Zuidoost-Azië en het Landelijk Steunpunt Gastsprekers WOII-heden) deel aan de discussies in de onderwijssessies. Het verraste ons enigszins dat niet alle andere aanwezigen op de hoogte waren van het bestaan van deze organisaties. Wel bleek uit gesprekken met leerkrachten/docenten die regelmatig gastsprekers uitnodigen in de klas, dat er een aanzienlijke meerwaarde schuilt in deze gastlessen waarin sprekers een persoonlijk- of voorouderverhaal vertellen over de oorlogsperiode in Nederlands-Indië/Indonesië en de periode na aankomst in Nederland. Vaak komen tijdens deze lessen boeiende en betekenisvolle gesprekken tot stand. Daarom vinden wij het belangrijk om de bekendheid van deze organisaties in samenspraak met vakinhoudelijke verenigingen van leerkrachten/docenten, lerarenopleidingen en netwerken van basisschooldocenten en burgerschapsdocenten in het mbo, te verbeteren. De commissie adviseert met bovengenoemde organisaties te bespreken op welke wijze er meer bekendheid gegeven kan worden aan de mogelijkheid om deze gastsprekers uit te nodigen in de klas.

Om kennis in de samenleving over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië, en daarmee de geschiedenis van Nederland, te vergroten, is onderwijs essentieel. Een samenhangende aanpak van curriculumbijstellingen, het ontwikkelen van makkelijk vindbare (vakoverstijgende) professionele praktijken, het versterken van docentcompetenties in lerarenopleiding en nascholing en het beter benutten van authentieke verhalen door gastsprekers, is noodzakelijk om het verleden te leren kennen en de doorwerking naar het heden te kunnen doorgronden. De commissie benadrukt dat deze aanpak breder van waarde kan zijn voor het onderwijzen van maatschappelijk gevoelige onderwerpen, zoals radicalisering, discriminatie en migratie (zie ook het expertisepunt burgerschap).

4 Doorwerking in musea en publieke ruimte

De publieke belangstelling voor alles wat met de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië te maken heeft, is de laatste jaren sterk toegenomen. Nu er breed publiek debat gaande is over kolonialisme en het slavernijverleden, is die aandacht ook veranderd. Dat is niet alleen het gevolg van recente publicaties van wetenschappelijke onderzoeken, maar ook van nieuwe vragen die in de cultuursector worden gesteld, bijvoorbeeld naar de herkomst van collecties, en de toelichting bij objecten. De verbeelding in de cultuursector krijgt ook vorm doordat nieuwe generaties – vaak staande op de schouders van vroegere pioniers – de geschiedenis met een kritische blik benaderen, aandacht voor het onderwerp opeisen of de stilte binnen de eigen families proberen te doorbreken.

De cultuursector is zowel drager van het verleden, als aanjager van vernieuwing. Daarmee speelt ze een cruciale rol in de vraag hoe kennis en begrip over die complexe geschiedenis vorm krijgen en verbonden kunnen worden met hedendaagse vragen. Een voorwaarde daarvoor is een structurele inbedding in de diverse delen van de culturele sector, met aandacht voor meerstemmigheid. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de rol van de cultuursector en in het bijzonder musea, herinneringscentra en erfgoedinstellingen door het hele land. Dat kan onder andere tot uiting komen in tijdelijke én vaste tentoonstellingen, archieven, de publieke ruimte en educatieve middelen.

We constateren dat er al heel veel gebeurt. Zo spelen musea en erfgoedinstellingen wel degelijk in op die veranderende vraag en zoeken zij nieuwe wegen om het publiek te bereiken en te betrekken. Zij buigen zich de afgelopen jaren over hun eigen rol binnen de koloniale geschiedenis. Ze stellen zichzelf vragen over de herkomst van collecties en de toelichting bij objecten, kortom over het narratief dat de collectie uitdraagt. Musea en erfgoedinstellingen kunnen zich evenmin onttrekken – voor zover ze dat al zouden willen – aan discussies over beladen erfgoed en teruggave van roofkunst of discussies over omstreden monumenten in de publieke ruimte. Ook proberen zij – in lijn met het verdrag van Faro⁵⁴ en de nieuwe ICOM-museumdefinitie⁵⁵ vorm te geven aan diversiteit en inclusiviteit door verschillende gemeenschappen en jongeren te betrekken bij het maken van tentoonstellingen en activiteiten.

Niet alleen materieel erfgoed staat in de belangstelling. Ook het immaterieel erfgoed krijgt vernieuwde aandacht. Dat blijkt onder andere uit het onlangs uitroepen van de Indisch koken en de Indische rijsttafeltraditie als immaterieel erfgoed van Nederland.⁵⁶ Daags na die bekendmaking ontstond discussie over de vraag of de Indische rijsttafel wel of geen vorm van culturele toe-eigening is. Ook dit illustreert hoe de doorwerking van het koloniaal verleden in Nederlands-Indië/Indonesië tot veel verschillende perspectieven leidt. Datzelfde geldt voor de podiumkunsten, waar we veel nieuwe initiatieven zien (zie hoofdstuk 2).

We concentreren ons hier vooral op die onderdelen van de cultuursector die relatief duurzaam zijn en nemen de museumwereld als eerste voorbeeld. In hoofdstuk 2 verwezen we al naar tijdelijke, nieuwe tentoonstellingen, zoals *Revolusi!* in het Rijksmuseum en de nieuwe permanente opstelling *Onze koloniale erfenis* in het Tropenmuseum, waar de architectuur van het gebouw ook die koloniale erfenis uitademt. We noemden in hoofdstuk twee ook al de tentoonstelling in Museum Sophiahof over Nederlands-Indië/Indonesië. Maar daar blijft het niet bij. We signaleren een algemene tendens om de doorwerking van de koloniale geschiedenis onder de aandacht te brengen. Nieuwe denkbeelden zoals een minder eurocentrische blik en aandacht voor pluriformiteit, diversiteit en inclusie in de samenleving worden steeds meer een integraal deel van de missie van musea; kortom een proces van dekolonisatie. 'Decolonize The Museum' was gedurende een aantal jaren een collectief dat het dekoloniseren van volkenkundige musea tot doel had. Ook een initiatief als *Musea Bekennen Kleur*, een landelijk platform waarin verschillende musea uit Nederland met elkaar optrekken, heeft als doel om diversiteit en inclusie daadwerkelijk te verankeren in het DNA van de organisaties. Daardoor veranderen die organisaties zowel van binnen als naar buiten toe (denk aan doorvoering in programma's, personeelsbeleid, publieksactiviteiten en bij partners). Ook in de komende periode zullen we nieuwe initiatieven zien, al dan niet in het verlengde van recente inzichten over de rol van diverse steden bij de koloniale geschiedenis. Zo zullen binnenkort het Wereldmuseum in Rotterdam en het Haags Historisch Museum een tentoonstelling over het koloniaal verleden en de neerslag daarvan in de stad openen.

54 <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/documenten/publicaties/2021/01/01/verdrag-van-faro---nederlands>

55 "A museum is a not-for-profit, permanent institution in the service of society that researches, collects, conserves, interprets and exhibits tangible and intangible heritage. Open to the public, accessible and inclusive, museums foster diversity and sustainability. They operate and communicate ethically, professionally and with the participation of communities, offering varied experiences for education, enjoyment, reflection and knowledge sharing."
<https://icom.nl/over-icom/nieuws/2022-08-24-persbericht>

56 Inventaris immaterieel erfgoed Nederland: <https://www.immaterieelerfgoed.nl/immaterieelerfgoed#eyJxcyl6InJpanNodGFmZWwiLCJ0eXBlljoibGlzdClsmFueWtleXdvcml0ltdLCJmYWNIHMiOntgQ==>

Die veranderde kijk op het verleden geldt uiteraard niet alleen voor musea. Ook bij archieven en erfgoedinstellingen speelt de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië een grote rol. Bij het opnieuw bekijken van collecties gaat het regelmatig over roofkunst (zie ook hoofdstuk 2) en wordt gezocht naar nieuwe manieren om met dit verleden om te gaan. Zo toont het Nationaal Archief – niet voor niets de plek waar minister-president Rutte de excuses over het slavernijverleden aanbood – hoe topografische kaarten en kolonialisme sterk met elkaar verbonden zijn. Een groot deel van de collecties van archieven is gemaakt of verzameld door de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC).

Ook in de publieke ruimte – denk aan architectuur en monumenten – worden nieuwe vragen gesteld. Wat te doen met beladen monumenten in de openbare ruimte, zoals het monument van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn en het van Van Heutsz monument in Amsterdam (dat in 2004 werd omgedoopt tot Indië-Nederland monument)? Dienen ze een plek in musea te krijgen? Van nieuwe teksten te worden voorzien? Of is het wenselijk om nieuwe monumenten naast de bestaande te plaatsen, om zo recht te doen aan meerstemmigheid en correctie op dominante visies? De commissie Omstreden Monumenten, ingesteld door KNAW, zal later dit jaar met een handreiking komen hoe om te gaan met omstreden monumenten.

We begonnen ons onderzoek met de vraag welke verhalen musea vertellen met betrekking tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en welke mogelijkheden en uitdagingen zij zien om meerdere verhalen duurzaam bij een breder publiek te brengen. Op ons verzoek heeft de organisatie Verwonderzoek zich in die vragen verdiept, en daarbij met diverse musea en herinneringscentra gesproken waaronder het Indisch Herinneringscentrum, het Moluks Historisch Museum, Tropenmuseum, Museum Bronbeek, Verzetmuseum Amsterdam en Herinneringscentrum kamp Westerbork. Uit die gesprekken kwam naar voren dat de meeste tentoonstellingen die over deze geschiedenis gaan, tijdelijk van aard zijn. Expertise wordt doorgaans bovendien voor een korte periode van buitenaf gehaald (inhuren van tijdelijke experts of instellen van adviesgroepen). Na afloop vinden kennis en opgedane inzichten niet altijd hun weg naar een aanpassing in de vaste opstelling, in collectiebeleid, in programmering of het institutioneel geheugen. Ook worden de verhalen die de meeste musea- en herinneringscentra presenteren nog vaak als specifiek onderdeel van de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië verteld, en worden er niet altijd verbanden gelegd met de bredere koloniale Nederlandse geschiedenis. Verwonderzoek concludeert dat er met name bij musea die een minder sterke link hebben met deze geschiedenis, kansen liggen om daar structureel aandacht aan te geven.

Ter oriëntatie hadden we als commissie ondertussen ook gesprekken gevoerd met onder andere het Rijksmuseum, rondom de tentoonstelling *Revolusi!*. Uit die gesprekken kwam eveneens naar voren dat kennis vaak ‘vervliegt’ als tijdelijke tentoonstellingen afgelopen zijn. Er was – zo werd ook bevestigd tijdens de werkconferentie in juni 2022 – behoefte aan meer afstemming, samenwerking en identificatie van collecties, bij zowel vaste als tijdelijke tentoonstellingen. Zo ontstond bij de commissie het idee van een ‘(co-) curator’ die een duurzaam landelijk netwerk opbouwt.

De resultaten van Verwonderzoek, evenals genoemde voorlopige ideeën van de commissie zoals het aanstellen van een co-curator, zijn tijdens de werkconferentie besproken. Na die werkconferentie hebben we die ideeën ook voorgelegd aan o.a. de Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE), het Rijksmuseum, het Nationaal Archief, de Museumvereniging, NiNsee en The Black Archives en bij het Nationaal Museum van Wereldculturen.

Hoewel onze inzichten zich tot dan toe vooral hadden gericht op musea, vonden we het wenselijk onze blik te verbreden naar andere delen van de cultuursector en in het bijzonder de erfgoedsector, inclusief instellingen zonder permanente focus op de thematiek van Nederlands-Indië/Indonesië. Daarom hebben we de organisatie Panteia gevraagd te onderzoeken op welke wijze de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië verankerd kan worden binnen de cultuursector en hoe samenwerking tussen die instellingen gestimuleerd kan worden. Ook vroegen we Panteia breder naar cultureel erfgoed te kijken en een link te leggen met de fysieke omgeving, waaronder gebouwd erfgoed, monumenten, archieven etc. en de daarbij behorende publieksactiviteiten (zoals wandelingen en culturele optredens). Panteia heeft de opdracht uitgevoerd middels interviews en focusgroepen met relevante deskundigen uit het veld, waaronder Unesco, de Oorlogsgravenstichting, Monumentenzorg Den Haag, de Anne Frank Stichting, Imagine IC en DutchCulture.

Uit alle onderzoeken en gesprekken kwam naar voren dat er veel mooie initiatieven zijn. Maar om tot een structureel en zichtbaarder bekijken van die geschiedenis in beweging te komen, er meer nodig is. Er moet meer samenwerking (op regionaal, nationaal en internationaal niveau) binnen musea en tussen musea en erfgoedinstellingen komen. Daarbij zou nadrukkelijk ook de publieke ruimte meegenomen moeten worden en aandacht voor immaterieel erfgoed. Ook kwam naar voren dat ruimte voor nieuwe initiatieven van onderop daartoe kan bijdragen. Wij komen zo tot de volgende aanbevelingen:

4.1 Samenwerking tussen erfgoedinstellingen op nationaal niveau

Advies 4.1: Stel tijdelijk een ‘Co-Curator Versterking Kennis Geschiedenis Nederlands-Indië/Indonesië’ aan die een duurzaam netwerk opbouwt, met als doel een kennis- en onderzoeksagenda te ontwikkelen om collecties en archieven met betrekking tot Nederlands-Indië/Indonesië landelijk en voor een breed publiek openbaar, toegankelijk en zichtbaar te maken.

(Beoogde uitvoerders: de betrokken musea archieven e.a., onder aansturing /coördinatorschap van één van de betrokken musea in afstemming met OCW en VWS)

De commissie heeft het eerdergenoemde idee een tijdelijk co-curator Geschiedenis Nederlands-Indië/Indonesië aan te stellen verder uitgewerkt. Wij zagen – op basis van gevoerde gesprekken, onder andere tijdens de werkconferentie en genoemde onderzoeken – een reden om een nationale co-curator aan te stellen. Dit idee hebben we getoetst bij bovengenoemde relevante nationale instellingen. Tijdens de werkconferentie hebben aanwezigen specifiek benoemd dat de co-curator een duidelijke taakomschrijving dient te krijgen, meerstemmigheid moet waarborgen, aan de slag moet gaan met een team en onafhankelijk van de overheid moet kunnen opereren. In lijn met het rapport van onderzoeksbureau Verwonderzoek werd bevestigd dat er kansen liggen voor samenwerking tussen musea met en zonder focus op de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië: Uit het onderzoek naar mogelijke samenwerking, dat de organisatie Panteia uitvoerde, kwam een gelijkloidend advies naar voren: Stel een ‘kwartiermaker’ aan die een centrale, coördinerende structuur moet realiseren om het onderwerp Nederlands-Indië/Indonesië te blijven agenderen, het veld te enthousiasmeren en de voorwaarden te scheppen om hieraan mee te doen.

De commissie heeft vervolgens gezocht naar een goede benaming voor deze functie. Zou het een co-curator conservator, curator, coördinator, netwerker of kwartiermaker moeten zijn? Om de samenwerking tussen instellingen met een nationale (beleids-) verantwoordelijkheid en partijen met een meer specialistisch of lokaal/regionaal perspectief te benadrukken, stellen we voor om de titel ‘co-curator’ te gebruiken; een titel die de verbinding benadrukt tussen musea onderling en al gebezigd wordt bij erfgoedinstellingen als Imagine IC.

Dit brengt ons bij onze aanbeveling om voor een periode van minimaal drie jaar een tijdelijke, onafhankelijke, landelijk ‘Co-curator Kennis Versterking Geschiedenis Nederlands-Indië/Indonesië’ aan te stellen die een duurzaam netwerk opbouwt. Deze co-curator zal tezamen met het netwerk een kennis- en onderzoeksagenda ontwikkelen, met als doel om collecties en archieven die betrekking hebben op Nederlands-Indië/Indonesië landelijk en voor een breed publiek openbaar, toegankelijk en zichtbaar te maken. Uiteindelijk moet het netwerk na drie jaar in staat zijn zelfstandig te functioneren.

Het netwerk kan onderling onderzoek en methoden delen, en zelflerend optreden. De co-curator opereert landelijk en heeft een verbindende rol binnen het netwerk dat kan bestaan uit afgevaardigden van musea, archieven, hogescholen, universiteiten, maatschappelijke organisaties en kritische vrienden. Bij afgevaardigden valt te denken aan o.a. conservatoren, onderzoekers, waaronder ook tentoonstellingsmakers en educatoren. In dit traject is participatie van ervarings- en herinneringsgemeenschappen belangrijk om meerstemmigheid te realiseren.

De co-curator gaat samen met het netwerk een tweeledig traject realiseren. Ten eerste om een meerjarige onderzoeksagenda op te zetten en collectie en archivalia met betrekking tot Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking daarvan, in kaart te brengen. De commissie is zich er terdege van bewust dat collectieonderzoek met betrekking tot koloniale geschiedenis, en die van Nederlands-Indië/Indonesië specifiek, zeer omvangrijk is. Voor veel musea en archieven staat dit onderzoek nog aan het begin. Dit geldt in het bijzonder voor instellingen die nauwelijks of (nog) niet het verhaal van Nederlands-Indië/Indonesië vertellen, terwijl daar gezien de collectie wel aanleiding voor zou kunnen zijn. Vaak omdat niet eerder met deze blik naar de collectie is gekeken.

Ten tweede kan het netwerk voorwaarden scheppen voor het – verspreid over het land – duurzaam zichtbaar maken van deze koloniale geschiedenis. Dat kan door het borgen van de resultaten van genoemd onderzoek binnen de instellingen, en het op innovatieve manieren beschikbaar maken voor een breed publiek. Te denken valt aan de integratie van dit thema in alle publiekspresentaties van de betrokken musea, in het bijzonder de instellingen waarin dit nog ontbreekt in hun permanente tentoonstelling. Daarbij ligt het voor de hand aansluiting te zoeken bij de onafhankelijke beoordelingscommissie zoals voortkomend uit de Beleidsvisie Collecties uit een koloniale context⁵⁷ en andere publiekvoorzieningen, zoals bijvoorbeeld het digitaal portaal Collectie Nederland (beheerd door de RCE), om duurzaamheid te waarborgen. Ook raden wij aan om in het netwerk specifiek aandacht te besteden aan de omgang met de beladen kant van de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië, met name in tentoonstellingen en educatieve programma's. Het vergroten van zichtbaarheid van deze geschiedenis confronteert mensen namelijk niet alleen met onrecht uit het verleden, maar ook met de erfenis van dit verleden zoals trauma's en vooroordelen.

Het idee voor het tijdelijk aanstellen van een co-curator hebben we getoetst bij relevante nationale instellingen zoals het Nationaal Museum van Wereldculturen. Dit museum heeft al conservatoren met deze expertise in huis en kent met haar rijke collectie over dit thema een lange geschiedenis bij het ontsluiten daarvan. Bovendien speelt dit museum een belangrijke rol bij het dekoloniseren van de museale praktijk. Het Nationaal Museum van Wereldculturen heeft haar interesse getoond en aangegeven de co-curator een plek te kunnen geven in het museum.

Advies 4.2: Stimuleer (totstandkoming van) beleid en samenwerkingsverbanden waarbij materieel erfgoed met betrekking tot Nederlands-Indië/Indonesië in de publieke ruimte wordt onderzocht en ontsloten om nieuwe 'herinneringstekens' te ontwikkelen voor een breed publiek.

(Beoogde uitvoerders VWS, RCE, gemeenten, provincies, erfgoedhuizen in samenwerking met (organisaties van) ervarings- en herinneringsgemeenschappen)

We hebben ook gekeken op welke wijze we ervoor kunnen zorgen dat materieel erfgoed in relatie tot Nederlands-Indië/Indonesië in de openbare ruimte zichtbaar onder de aandacht van een breed publiek kan komen en mede daardoor een plek in het collectieve geheugen van mensen in Nederland krijgt.

Daartoe zijn we eerst nagegaan welke bestaande initiatieven er de afgelopen jaren in verschillende regio's en steden zijn ontplooid met betrekking tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië. Enkele voorbeelden hiervan zijn het inventarisatieproject *Sporen van Smaragd – Nederlands-Indisch Erfgoed in Den Haag*, van de afdeling Monumentenzorg Gemeente Den Haag. Dat project is met steun van het Haags Historisch Museum (op basis van publieksparticipatie) uitgevoerd en mondde uit in onder andere een publicatie en 'erfgoedglossy' *Smaragd – Indisch erfgoed in Den Haag*. Andere activiteiten zijn een rondvaart *Gordel van Smaragd*, een initiatief van de organisatie Cerita Fakta, en recentelijk het tijdelijk project *Oostcast*, dat met QR-codes meer achtergrond bij straatnamen in Amsterdam geeft. Activiteiten kunnen ook een bredere geschiedenis bestrijken dan die van Nederlands-Indië/Indonesië zoals: *Adopteer een Monument* van Nationaal Comité 4 en 5 mei en *Mapping slavery* waarbij erfenissen van slavernij op de kaart zijn gezet via kaarten, publicaties, markeringen in de openbare ruimte, en stadswandelingen. Ondertussen buigt een adviescommissie Herdenking Haags Slavernijverleden in Den Haag zich over het realiseren van een gepast herdenkingsmonument.

Eveneens ontstond in verschillende steden het project *Sites of Memory* waarbij architectuur, taal en cultuur door een multidisciplinair kunstenaarsteam worden verbonden. Zo kwam er een nieuw perspectief op het koloniaal- en slavernijverleden. Daarnaast zijn er talloze kleinschalige, losse initiatieven zoals wandelingen, fietstochten, rondvaarten, Indische literatuur-wandelingen, workshops en publieksactiviteiten behorende bij tentoonstellingen zoals die in Museum Het Schip: *Indonesië en de Amsterdamse school*.

Kortom deze geschiedenis is op veel plaatsen terug te vinden in architectuur, monumenten, archieven, woonhuizen en gebouwen. Toch wordt dit erfgoed langzamerhand steeds meer als 'typisch Haags' of 'typisch Arnhems' ervaren. De link met de koloniale- en slavernijgeschiedenis is op de achtergrond geraakt, evenals de aanwezigheid van deze geschiedenis in de eigen directe omgeving. Dat geldt ook voor plekken in de natuur, zoals de geschiedenis van Radio Kootwijk dat van 1923 tot aan de onafhankelijkheid van Indonesië en daarna een draadloze verbinding onderhield met Bandung (o.a. met Radio Malabar).⁵⁸ Ondanks alle mooie – veelal tijdelijke, kleinschalige - initiatieven constateerden wij als commissie dat erfgoed in relatie tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië in de openbare ruimte nog steeds onvoldoende, verspreid over het land, zichtbaar is.

57 <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2021Z01858&did=2021D04107>

58 Panteia Eindrapport (pag 12) <https://panteia.onderzoek.nl/erfgoed/eindrapport-erfgoed-voormalig-nederlands-indie.pdf>

Daarom bevelen wij aan om totstandkoming van beleid te stimuleren dat samenwerkingsverbanden tussen provincies, gemeenten en lokale erfgoedhuizen aanmoedigt. Die samenwerking moet er dan op gericht zijn om het aan koloniaal- en slavernijverleden verbonden materieel erfgoed in de publieke ruimte te identificeren, te onderzoeken en op gepaste wijze te ontsluiten, zodat de geschiedenis onderdeel wordt van het collectieve geheugen. Het is wenselijk om bij dat samenwerkingsproces (organisaties van) ervarings- en herinneringsgemeenschappen te betrekken. Zo kunnen nieuwe ‘herinneringstekens’ ontwikkeld worden die bijdragen aan het vertellen van een evenwichtig verhaal in de openbare ruimte. Wij raden aan om zowel bestaande als nieuwe lokale initiatieven te stimuleren, ondersteunen en continueren.

Dat voorgestelde beleid en de daaruit voortvloeiende samenwerkingsverbanden en activiteiten dienen rekening te houden met meerstemmigheid en confrontatie met verhalen van slavernij, onderdrukking en geweld. Moedig hierbij de diversiteit van verhalen aan. Die kunnen toekomstgericht zijn door niet alleen terug te kijken en slachtofferschap te benadrukken, maar ook te verhalen over verzet, veerkracht, en verbinding. Bekijk daarbij op welke wijze (toekomstige) adviezen vanuit bijvoorbeeld de KNAW Commissie Omstreten Monumenten in dit beleid meegenomen kunnen worden.

Het uiteindelijke resultaat van deze samenwerkingsverbanden tussen gemeenten, provincies en erfgoedhuizen kan dan uitmonden in een grotere zichtbaarheid van het erfgoed. Wij denken daarbij aan monumenten, gebouwd erfgoed, woonhuizen en straatnamen via het aanmoedigen van wandelingen, rondvaarten met daarbij aansluitende publieksprogramma’s en publicaties. Creatieve oplossingen via markeringen zoals de zogenaamde ‘struikelstenen’ kunnen ook ingezet worden. Digitale middelen, zoals via QR-codes en te downloaden routes in de publieke ruimte bieden eveneens vele mogelijkheden, zeker als ze goed ontsloten zijn (zie advies 5.4).⁵⁹

Advies 4.3: Stel een team samen dat met opgebouwde ervaring van ‘Actie Niet Weggooien’ een ‘Actie Geef Het Door’ opstart en uitvoert.

(Beoogde uitvoerders VWS, OCW, SMH, UNESCO, ICOMOS, KIEN e.a.)

De koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië raakt binnen de erfgoedsector ook aan andere cultuuruitingen, zoals verhalen, kleding, taalgebruik, eetcultuur, rituelen en traditioneel vakmanschap. Dit zogeheten immaterieel erfgoed leeft en - anders dan het meeste materieel erfgoed - past zich aan en verandert mee met de tijd. Het verbindt de gemeenschap die het uitdraagt en wordt van generatie op generatie doorgegeven. Jan Boon, beter bekend als Tjalie Robinson, riep in 1958 al op immaterieel erfgoed uit Nederlands-Indië veilig te stellen door deze vast te leggen en door te geven. Dat gaat niet zonder discussie, zie het genoemde voorbeeld van Indisch koken en de Indische rijsttafeltraditie.⁶⁰ De commissie heeft gezocht naar een manier om (voornamelijk) immaterieel erfgoed in relatie tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië op een meerstemmige manier te borgen.

Tijdens gesprekken die Panteia voerde in het kader van de opdracht, kwam ook het succes van de ‘Actie Niet Weggooien’ naar voren (gesteund door V-fonds, BankGiroLoterij en Lotto). Die actie omvat een bestaand en breed gedragen initiatief van de Stichting Musea & Herinneringscentra ’40-’45 (SMH) om particuliere voorwerpen en documenten uit (met name) de Tweede Wereldoorlog te bewaren voor de toekomst. Zo hebben onder meer Museum Bronbeek, Herinneringscentrum Kamp Westerbork en het Museon in de loop der jaren veel voorwerpen in de collectie opgenomen (uit nalatenschap) van de eerste en tweede generatie migranten die de Japanse tijd hebben meegemaakt in Nederlands-Indië/Indonesië.

De commissie onderschrijft het belang van en ziet ook het enthousiasme voor de ‘Actie Niet Weggooien’ in het kader van Erfgoed van de Oorlog. Voortbouwende hierop heeft de commissie nagedacht op welke wijze het hierboven genoemde (voornamelijk) immaterieel erfgoed in een gelijksoortige actie ondergebracht kan worden.

De commissie beveelt aan om met de opgebouwde ervaring van de ‘Actie Niet Weggooien’ een meerjarige ‘Actie Geef Het Door’ op te starten. Doel daarvan is het doorgeven van (voornamelijk) immaterieel erfgoed met betrekking tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking daarvan. Een organisatie als KIEN kan hier integraal onderdeel van zijn, zodat duurzaamheid geborgd wordt. Stimuleer (organisaties) van ervarings- en herinneringsgemeenschappen, inwoners en verenigingen tot het verkennen, benoemen en aandragen van dit erfgoed in hun directe omgeving. Deze participatieve werkwijze sluit aan bij het verdrag van Faro en Unesco.

⁵⁹ Dat kwam ook naar voren in de gesprekken die Panteia voerde en leidde tot een voorstel een handboek te maken om duurzame initiatieven in de publieke ruimte zichtbaar te maken.

⁶⁰ Inventaris immaterieel erfgoed Nederland: <https://www.immaterieelerfgoed.nl/>
immaterieelerfgoed#eyJxcyl6InJpanNodGFmZWwiLCJ0eXBlljoibGlzdCIsImFueWtleXdvcml0IldLCmYWNlIdHMlOntgfQ==

Advies 4.4: Richt het op te zetten slavernijmuseum niet alleen op trans-Atlantische slavernij maar ook op slavernij in Zuid- en Zuidoost-Azië, en neem dit perspectief mee bij andere initiatieven over het slavernijverleden.

(Beoogde uitvoerders BZK, OCW, BUZA, VWS, Nationaal Kenniscentrum Slavernijverleden, gemeenten, gemeentelijke erfgoedhuizen en lokale initiatieven)

In Nederland ontstaat recentelijk steeds meer ruimte voor kritische reflectie op het koloniaal- en slavernijverleden. In 2020 is als antwoord daarop een adviescollege ingesteld om een maatschappelijke dialoog te organiseren over het Nederlands Slavernijverleden en de doorwerking daarvan in de hedendaagse samenleving. In 2021 is het adviesrapport getiteld *Ketenen van het Verleden*⁶¹ aangeboden aan de minister van Binnenlandse Zaken. Het belangrijkste advies was om het slavernijverleden zichtbaar te maken, zodat het een gedeelde geschiedenis kan worden. Het rapport riep en roept veel reacties en nieuwe initiatieven op. Zo heeft de gemeente Middelburg inmiddels aangegeven om in afstemming met het op te richten Nationaal Slavernijmuseum, een Nationaal Kenniscentrum Slavernijverleden te willen realiseren.⁶²

Voor de commissie is met name het advies van het college om verder onderzoek naar 'slavernij in "Oost-Indië"' te doen van belang. De commissie deelt dat pleidooi, niet alleen omdat slavernij in Nederlands-Indië/Indonesië en Zuidoost-Azië voorkwam en een onlosmakelijk deel van die geschiedenis vormt, maar ook omdat dit verleden doorwerkt in de samenleving van vandaag.

Het slavernijverleden kwam ook ter sprake tijdens onze werkconferentie: in verschillende werkgroepen werd aangegeven dat er een koppeling gemaakt zou moeten worden tussen het slavernijverleden rondom de Indische Oceaan in Zuid- en Zuidoost-Azië, het trans-Atlantisch slavernijverleden en de sporen die we vandaag de dag nog aantreffen in vele Nederlandse steden en musea. Nieuwe generaties verwachten een andere visie en aanpak, zo bleek tijdens die werkconferentie. Ze brengen geschiedenissen met elkaar in verband of doorbreken de tweedeling tussen 'Oost' en 'West'.

In recente onderzoeken ligt ook steeds meer nadruk op het mondiale karakter van de slavernij. Dit houdt in dat naast de aandacht voor de trans-Atlantische slavernij, de belangstelling groeit voor slavernij en gedwongen verplaatsing vanuit en naar onder meer Zuid- en Zuidoost-Azië via Zuid-Afrika naar Suriname en de Caribische delen van het Koninkrijk. Door het globale perspectief van slavernij te benadrukken, en het Nederlandse aandeel daarbinnen beter te onderzoeken en zichtbaar te maken, kan aangetoond worden hoe systematisch slavernij was.

Gelet op bovenstaande bevelen wij aan om in alle initiatieven die gaan over het slavernijverleden van Nederland nadrukkelijk ook de slavernijgeschiedenis in Zuid- en Zuidoost-Azië mee te nemen, zodat het onderdeel wordt van het collectieve geheugen. Het betreft niet alleen toekomstige tentoonstellingen en bijbehorende programma's. Ook initiatieven in de publieke ruimte die de slavernijgeschiedenis van Nederland behandelen, zoals wandelingen of rondleidingen langs beladen erfgoed, en publicaties en digitale voorzieningen horen daarbij. Betrek daar onderzoekers en personen uit ervaring- en herinneringsgemeenschappen bij. Wij pleiten er nadrukkelijk voor om de slavernijgeschiedenis in Zuid- en Zuidoost-Azië mee te nemen in het narratief en in activiteiten van het op te richten Nationaal Kenniscentrum Slavernijverleden en aan de hierboven voorgestelde co-curator mee te geven.

61 https://open.overheid.nl/repository/ronl-27c6068b-1705-49b1-b125-643b8905fd13/1/pdf/Ketenen%20van%20het%20verleden%20_met%20bijlagen_-web-26%20juli.pdf

62 Position paper gemeente Middelburg d.d. 3 november 2022: https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/commissievergaderingen/details?id=2022A06287

Advies 4.5: Stimuleer binnen bestaande fondsen laagdrempelige programma's voor zowel instellingen als kleine lokale initiatieven over koloniale geschiedenis en de doorwerking ervan.

(Beoogde uitvoerders VWS, OCW, publieke fondsen zoals Mondriaan Fonds, Fonds voor Cultuurparticipatie, organisaties die fondsen beheren zoals DutchCulture eventueel aangevuld met private fondsen zoals VSB-fonds en Prins Bernhard Cultuurfonds)

Het bekijken van de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië in ons collectieve geheugen kan niet zonder de hierboven voorgestelde adviezen voor beleid en samenwerking tussen instellingen. Maar veel van die grotere resultaten beginnen bij kleine initiatieven. Het is belangrijke ruimte te creëren voor experiment en vernieuwing. Daarom bevelen wij aan om binnen bestaande fondsen ruimte te maken voor activiteiten van zowel instellingen als individuen en kleine lokale initiatieven. Ook uit de gesprekken die Panteia voor ons voerde, kwam het pleidooi naar voren om in te zetten op specifieke regelingen bij fondsen die over brede thema's gaan en niet voor specifieke groepen bedoeld zijn. Daarbij valt te denken aan de open oproep 'Beladen Geschiedenis' van het Mondriaanfonds⁶³ of het 'Matching Fund' van Dutch Culture⁶⁴. Dergelijke programma's kunnen ondersteuning bieden aan collectieven en individuen uit de beeldende kunst, erfgoed, creatieve industrie, podiumkunsten, of cross-overs tussen deze disciplines. Daarnaast zouden regelingen ook gericht kunnen zijn op lokale organisaties met als hoofdtak het organiseren van publiekstoegankelijke presentaties, zoals archieven en bibliotheken. Vanzelfsprekend zullen projecten moeten voldoen aan de *fair practice* code en andere beroepscode's, en voor zover het over educatie gaat, aan kernprincipes (zie hoofdstuk 5).

De regeling is speciaal bestemd voor projecten die *bottom-up*-werkwijzen stimuleren, waarbij de focus ligt op participatie en samenwerking (lokaal/(inter)nationaal), op zichtbaarheid, meerstemmigheid, historisch bewustzijn, heling en verbinding, en liefst ook een bredere uitstraling hebben.

---

63 <https://www.mondriaanfonds.nl/app/uploads/2021/09/Open-Oproep-Beladen-Geschiedenis-2017-2020.pdf>

64 <https://internationalheritage.dutchculture.nl/en/international-heritage-matching-fund>

4.2 Samenwerking op internationaal niveau – tussen Nederland en Indonesië

Advies 4.6: Stimuleer initiatieven voor samenwerking tussen Nederlandse en Indonesische erfgoedinstellingen en culturele organisaties.

(Beoogde uitvoerders BUZA, Erasmushuis Jakarta, OCW, RCE, DutchCulture, KIEN, onderzoeksinstituten zoals KNAW, KITLV, NIOD, RCMC (Research Centre for Material Culture), musea en archieven zoals het Nationaal Museum van Wereldculturen en het Nationaal Archief, Museum-en Erfgoedstudies aan de universiteiten en Reinwardt Academie).

De Nederlandse aanwezigheid heeft culturele sporen achtergelaten in onder meer Indonesië maar daarnaast ook in India, Suriname, Sri Lanka, Zuid-Afrika, Ghana, Brazilië, de Caraïbische eilanden, de Verenigde Staten en Australië. Zo is er materieel erfgoed uit deze landen in Nederlandse musea en archieven terecht gekomen. Daarvan is een deel mogelijk te identificeren als 'roofkunst' (zie hoofdstuk 2). Ook is materieel erfgoed alom aanwezig in publieke ruimtes en in het Nederlandse landschap. Elders in de wereld, ook in Indonesië, bevinden zich museale en archiefcollecties, gebouwd erfgoed, (maritieme) archeologie, cultuurlandschap (stad en platteland), materiële cultuur en immaterieel erfgoed (taal, muziek, tradities) die de geschiedenis met Nederland in zich dragen. In Indonesië is de laatste decennia steeds meer aandacht voor overblijfselen van de koloniale periode in de openbare ruimte, met name in oude binnensteden. De vraag om informatie en samenwerking met archieven en kennisinstellingen in Nederland groeit.

De commissie heeft nagedacht op welke wijze samenwerkingsverbanden tot stand gebracht kunnen worden tussen instellingen en initiatieven in Nederland en Indonesië. Dit met name om kennisuitwisseling en wederzijds begrip voor het gedeelde erfgoed te bewerkstelligen.

We constateerden dat er al veel samenwerking is. Zowel de RCE, als afzonderlijke musea, archieven, onderzoeksinstituten, opleidingen en organisaties in het culturele veld, werken al meerdere decennia intensief samen met partners in deze landen, die in erfgoed en het culturele veld actief zijn. Deze samenwerkingen komen voort uit internationale verdragen, beleid en (kennis)netwerken en zijn vaak bestendigd in een Memorandum of Understanding.

Nederland heeft al lang een bijzondere en intensieve samenwerking op het gebied van cultuur en erfgoed met Indonesië – onder andere via het unieke cultureel centrum het Erasmushuis in Jakarta. De afgelopen jaren gebeurde dit veelvuldig in het kader van wetenschappelijk onderzoek (o.a. *Sites, Bodies and Stories*), co-creatie (zie recentelijk de tentoonstelling *Revolusi* van het Rijksmuseum) of het jonge makers-uitwisselingsproject *My Story, Shared History* van Komunitas Salihara, Indisch Herinneringscentrum en DutchCulture. Ook is er aandacht voor capaciteitsopbouw/training van professionals-in-opleiding, en uitwisseling op het gebied van beheer en behoud (Memorandum of Understanding Nationaal Archief en Arsip Nasional). De RCE en de Reinwardt Academie werken al meerdere jaren samen met Indonesische erfgoedorganisaties als BPPI (*Indonesian Heritage Trust*), PDA, Komunitas Historia en Ruang Rupa met betrekking tot collecties, archieven en gebouwd- en maritiem erfgoed. We signaleren mooie initiatieven, zoals de training *Sharing stories on contested histories* die de RCE en de Reinwardt Academie ontwikkelden in het kader van internationale erfgoedsamenwerking.

Het ligt daarom voor de hand om nieuwe initiatieven via deze instellingen te laten verlopen, bouwende op een langdurige ervaring in het werk tussen instellingen in Indonesië en Nederland. Die uitgangspunten zijn ook benadrukt in de Beleidsvisie Collecties uit een koloniale context⁶⁵ en tijdens het bezoek dat de staatssecretaris van Cultuur in 2022 aan Indonesië bracht. De commissie sluit graag aan bij die brede internationale ontwikkeling voor een gezamenlijke aanpak vanuit gelijkwaardigheid, samenwerking en dialoog op het gebied van onderzoek en capaciteitsopbouw.

65 Beleidsvisie Collecties uit een koloniale context <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2021Z01858&did=2021Do4107>

Gelet op bovenstaande beveelt de commissie aan om - in lijn met het Internationaal Cultuurbeleid waarin Indonesië al lang een focusland is - internationale erfgoed- en culturele samenwerking te blijven stimuleren, en te versterken in en met Indonesië. Wij ondersteunen en benadrukken de inzet op verdere kennisuitwisseling en onderzoek naar koloniale collecties. We signaleren een rol voor museum- en erfgoedprofessionals op het gebied van (collectie)onderzoek, beheer, educatie en presentatie: faciliteer kennisuitwisseling en -ontwikkeling, en het zichtbaar, toegankelijk en toepasbaar maken daarvan. Uitgangspunten daarbij zijn meerstemmigheid, gelijkwaardigheid en het besef van 'gedeeld' erfgoed. Houd rekening met accentverschillen in de landen, bijvoorbeeld rondom digitaliseren van archieven en het doorgeven van immaterieel erfgoed aan jongere generaties. Zo kan internationale samenwerking rond erfgoed niet alleen helpen beter zicht te krijgen op het verleden, maar ook bijdragen aan een duurzame toekomst.

De cultuur- en erfgoed sector biedt tal van illustraties van de lange, complexe en omstreden geschiedenis tussen Nederland, Nederlands-Indië en Indonesië. Het zichtbaar maken van die geschiedenis, het ervaren en bevragen ervan in collecties, voorwerpen, verhalen en tradities, evenals het deelnemen aan activiteiten in de publieke ruimte, kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan kennis over, inzicht in en begrip van die geschiedenis voor een breed publiek en tussen diverse ervarings- en herinneringsgemeenschappen en generaties. Die inzichten en voorgestelde initiatieven zijn zeker ook breder bruikbaar bij discussies over slavernijverleden. Meer in het algemeen kan cultuur als geen ander vormgeven aan verbeelding van toen en nu. Daarmee draagt het bij aan verankering in het collectieve geheugen van Nederland.

5

Verbinden en verduurzamen

We beginnen dit laatste hoofdstuk door terug te keren naar onze opdracht. Die luidde om in het kader van het beleid van Collectieve erkenning, advies uit te brengen over hoe binnen en buiten het reguliere onderwijs (zoals via de cultuur- en erfgoedsector), de kennis over, inzicht in en begrip voor de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië duurzaam kan worden verankerd in de Nederlandse samenleving. Erkenning kan immers alleen beleefd worden als kennis over die geschiedenis en wat ervaringsgemeenschappen hebben meegemaakt, bij een breed publiek bekend is. Maar hoe bereik je dat publiek, terwijl ondertussen de maatschappij in verandering is? Er zijn processen gaande waarbij gebeurtenissen en ervaringen uit het verleden opnieuw betekenis krijgen en (soms heftig) worden bediscussieerd. Hoe moeten we met die dynamiek van de herinnering omgaan? Hoe kunnen we meebewegen met al die veranderingen, interpretaties, nieuwe vragen en denkbeelden? We hebben die vragen meegenomen bij de vorige hoofdstukken over onderwijs, cultuur en erfgoed. In dit hoofdstuk doen we voorstellen die al die terreinen treffen en de verbindingen daartussen kunnen verstevigen. Voorstellen die tegelijkertijd flexibel genoeg zijn om mee te bewegen met nieuwe vragen en thema's.

In onze zoektocht naar die verbinding hebben we ons afgevraagd hoe we onderwijs en cultuur en erfgoed dichter bij elkaar kunnen brengen, gebruikmakend van bestaande initiatieven. Vervolgens hebben we nagedacht op welke wijze we docenten en cultuur- en erfgoed specialisten een handvat kunnen bieden om materiaal te ontwikkelen dat goed op elkaar aansluit. Om tot een beter begrip voor elkaar te komen, hebben we gezocht naar vormen van dialoog of gesprek tussen gemeenschappen én tussen gemeenschappen en anderen. Tot slot zochten we hoe voorgestelde adviezen duurzaam samengebracht kunnen worden in een eigentijdse digitale ontmoetingsplaats, voor meerdere generaties, met diverse achtergronden. Op zo'n plek is ruimte voor ontmoeting en dialoog over oude en nieuwe denkbeelden en inzichten over erfgoed en de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië. Het moet ook een plek zijn waar educatieve producten en praktijken gevonden kunnen worden.

Voor alle adviezen geldt dat ze soms inzoomen op een specifieke groep - dat kunnen ervaringsgemeenschappen zijn, maar ook deskundigen op een bepaald terrein -, waarbij we nadrukkelijk ook de breedte opzoeken, om juist diegenen te bereiken die weinig of geen kennis hebben van de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië.

5.1 Initiatieven waarin cultuur, erfgoed en onderwijs bij elkaar komen

In de voorafgaande hoofdstukken hebben we ons geconcentreerd op onderwijs en cultuur en erfgoed als afzonderlijke terreinen. Maar in de praktijk zijn er gelukkig talloze verbindingen daartussen die versterkt zouden kunnen worden. Hoe kan dat in het licht van de verankering van de kennis over Nederlands-Indië en Indonesië? Het ligt voor de hand om aan te sluiten bij bestaande initiatieven, het vak cultuureducatie (basisonderwijs) en het schoolvak Culturele Kunstzinnige Vorming (CKV) (voortgezet onderwijs) te benutten, en vervolgens te verbinden met andere vakken waaronder geschiedenis, maatschappijleer en Nederlands. Daarom bevelen wij aan:

Advies 5.1: Advies 5.1: Stimuleer samenwerking, professionalisering en opbouw van netwerken tussen docenten op scholen enerzijds en medewerkers van culturele instellingen of erfgoedinstellingen anderzijds, rondom het thema koloniaal verleden en de doorwerking ervan in het heden.

(Beoogde uitvoerders: LKCA, cultuureducatie-experts, erfgoeddeskundigen en docenten, schoolleiders)

Voor het basisonderwijs biedt cultuuronderwijs veel ruimte voor een eigen invulling. Dat schept de mogelijkheid aan te sluiten bij de belevingswereld van leerlingen, maar vraagt tegelijkertijd veel creativiteit en deskundigheid van leerkrachten, zowel inhoudelijk (kennis over de thematiek), als in planning (het curriculum is al erg vol) en met betrekking tot financiën (beperkte middelen voor materiaal en excursies). De programma's 'Cultuureducatie met Kwaliteit', die in verschillende steden en provincies zijn ontwikkeld, kunnen helpen om die struikelblokken uit de weg te ruimen. Ze verbinden effectieve programma's over Kunst en cultuur met andere vakken, kerndoelen en de (pedagogische) visie van de school. Voor het voortgezet onderwijs biedt onder andere het verplichte schoolvak CKV in de bovenbouw mogelijkheden. Binnen het cultuuronderwijs worden steeds meer doorlopende leerlijnen ontwikkeld, bijvoorbeeld via de 'Culturele Ladekast', een instrument waarin leerlijnen voor diverse disciplines als muziek, beeldende vorming, dans, drama, erfgoed en literatuur worden opgebouwd. De lades bevatten lessen of culturele activiteiten die aansluiten op de leerdoelen. De relatie met Nederlands-Indië/Indonesië kan daarbij een inspiratiebron zijn, voor zowel afzonderlijk cultuuronderwijs als voor verbinding met andere kerndoelen die te maken hebben met aardrijkskunde en geschiedenis. Het integreren van de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië, biedt de mogelijkheid om culturele uitingsvormen een plaats te geven (je verplaatsen in de ander, rituelen, muziek enz.).

Voor het voortgezet onderwijs schreven we al in hoofdstuk 3 over de mogelijkheid om het vak CKV in de bovenbouw te benutten voor een vakoverstijgende, al dan niet thematische, aanpak om kennis te versterken. Dat kan materiële en immateriële cultuur betreffen. Er wordt van leerlingen verwacht dat zij zich oriënteren op, verdiepen in en reflecteren op cultuur in de meest brede zin, met veel ruimte voor eigen keuzes. De cultuurvakken bieden alle kansen om in de klas, in musea en in de openbare ruimte op zoek te gaan naar sporen van het koloniaal verleden. Daarnaast kunnen culturele organisaties een belangrijke bijdrage leveren aan kennis in andere schoolvakken. Cruciaal daarbij is dat ze effectief aansluiten bij de kerndoelen en eindtermen.

Musea waar kennis over Nederlands-Indië/Indonesië aanwezig is, bieden nog meer mogelijkheden tot samenwerking. Daar is immers veel deskundigheid over de wijze waarop je met die complexe thematiek kan omgaan. Dat betreft inhoudelijke deskundigheid, maar ook expertise in publieksoverdracht, didactiek en omgaan met diverse doelgroepen, zoals het realiseren van dialogen over onderwerpen als kolonialisme en racisme. Ook hebben musea ervaring en kennis over inzet van methodieken en werkvormen die bijdragen aan het bewust worden van vooroordelen en het ondersteunen bij identiteitsvorming. Zo focust het onderwijsprogramma Onze koloniale erfenis in het Tropenmuseum mede op de oorsprong van racisme, en wil het bijdragen aan actief wereldburgerschap. Er is in de cultuur- en erfgoedwereld veel theoretische en praktische kennis op het gebied van bijvoorbeeld participatie en co-creatie met herinneringsgemeenschappen, kunstenaars en andere creatieve makers. Een initiatief als Tracing Your Roots, dat nauw samenwerkt met musea en archieven, toont bijvoorbeeld aan dat weten wie je bent, waar je wortels liggen of wie je voorouders zijn, essentieel is om het zelfbeeld en de emancipatie van verschillende gemeenschappen te versterken.

De commissie acht het van belang dat er duurzame netwerken ontwikkeld worden tussen docenten op scholen en medewerkers van culturele instellingen en erfgoedinstellingen, in het bijzonder educatoren. Die samenwerking is cruciaal voor de kennisverspreiding en bewustwording over het koloniaal verleden (in het bijzonder dat van Nederlands-Indië en Indonesië) en de doorwerking daarvan in het heden. Museum- en erfgoededucatoren hebben een eigen aanpak en specifieke overdrachtsmethodieken die goed aansluiten op het onderwijs in scholen. Het gaat daarbij om het 'hoe' van de educatie (vaak aan de hand van objecten of voorstellingen) en om het 'waar' (ergens op locatie, buiten het klaslokaal). Netwerkvorming en samenwerking kan landelijk vorm krijgen via kennisinstellingen en landelijke musea en erfgoedinstellingen, maar kan ook regionaal en lokaal vorm krijgen.

De commissie beveelt aan daarbij nadrukkelijk gebruik te maken van bestaande instrumenten als cultuurschakels, cultuurcoaches en andere cultuureducatie professionals. Zij kunnen bijvoorbeeld bijdragen door regionale voorlichtingssessies speciaal voor docenten (en leerlingen) te organiseren. Erfgoedhuizen kunnen samenwerking ondersteunen, zoals dit bijvoorbeeld al gebeurt in Amsterdam (MOCCA), Den Haag (Cultuurschakel) en Utrecht (Cultuur & Onderwijs). Een andere mogelijkheid voor netwerkvorming en samenwerking is het stimuleren van onderzoek naar erfgoed door leerlingen in het kader van sectorwerkstukken en profielwerkstukken voor verschillende vakken en (maatschappelijke) stages bij erfgoedinstellingen en culturele instellingen. Dit geldt ook voor studenten in het mbo (burgerschap) en in lerarenopleidingen.

Uitwisseling tussen docenten en cultuur- en erfgoedmedewerkers kan eveneens plaatsvinden in vakdidactische netwerken, in een Co-Creatie Café of op een docentenfeest zoals het Rijksmuseum dat jaarlijks organiseert voor docenten. Het samenwerken rondom contextrijk bronnenmateriaal kan ook via de professionele leergemeenschappen (PLG) van leerkrachten en docenten en op het digitale educatieve platform (zie adviezen 3.6 en 5.8). Samenwerking zou al in de lerarenopleidingen geïntroduceerd kunnen worden bij docenten in opleiding en zou in de door ons aanbevolen PLG van lerarenopleiders kunnen worden meegenomen (zie advies 3.7).

Advies 5.2: Zorg dat (relevante) kerndoelenteams en vakvernieuwingscommissies de mogelijkheden van erfgoed- en cultuureducatie meenemen bij huidige en toekomstige curriculumontwikkelingen. (Beoogde uitvoerders: OCW, SLO, docenten, cultuureducatie-experts en erfgoeddeskundigen)

Erfgoed en cultuur zijn bij uitstek geschikt voor het vormgeven van vakoverstijgend onderwijs en onderwijs rondom actuele (gevoelige) thema's. De commissie acht het wenselijk dat musea en erfgoedinstellingen aangesloten zijn bij relevante kerndoelenteams en vakvernieuwingscommissies, zodat de kennis uit de cultuur- en erfgoedsector verankerd kan worden in het onderwijs, en vervolgens gebruikt kan worden bij de vormgeving van lesdoelen.

De commissie constateert daarbij dat de herijkte Canon van Nederland vele mogelijkheden biedt om cultuur en onderwijs te verbinden. Niet alleen door de afzonderlijke vensters, zoals die over VOC-WIC, slavernij, Max Havelaar, de Tweede Wereldoorlog, Indonesië 1945-1949 en Anton de Kom (vanwege de relatie met slavernij, antikolonialisme en discriminatie), maar ook door de thematische hoofdlijnen, zoals Hoofdlijn 5 'Wie telt er mee? Sociale (on)gelijkheid' en Hoofdlijn 7 'Knooppunt van verbindingen, de wereldeconomie'. Daarom bevelen we aan:

Advies 5.3: Gebruik de Canon van Nederland optimaal als bron van kennis voor het onderwijs, en versterk de verbinding tussen onderwijs, cultuur, erfgoed en het Canonnetwerk
(Beoogde uitvoerders: Canonnetwerk van musea met scholen, docenten, musea en erfgoedinstellingen)

De commissie beveelt aan om de Canon van Nederland optimaal te benutten bij het onderwijs. Op deze manier zijn namelijk al een museumnetwerk, lesmateriaal en informatie over Nederlands-Indië/Indonesië op een toegankelijke wijze beschikbaar. In het primair onderwijs wordt hier al wel gebruik van gemaakt, maar het is wenselijk om de mogelijkheden van de Canon nog meer te benutten voor zowel leerkrachten in primair onderwijs als docenten in het voortgezet onderwijs. De website Canon van Nederland zou een inspiratiebron kunnen zijn voor en een aanvulling op een mogelijk digitaal educatief platform (zie paragraaf 5.4). Erfgoedinstellingen met kennis over Nederlands-Indië/Indonesië zouden intensiever en zichtbaarder aangesloten kunnen worden bij het Canonnetwerk. Ze kunnen ook verbonden worden aan lopende initiatieven zoals het maken van lesmateriaal en de veel gebruikte Klokhuisfilmpjes die nog steeds worden gemaakt in het kader van de Canon. Daarmee zouden de diverse vensters in de Canon die mede betrekking hebben op Nederlands-Indië/Indonesië nog sterker onderling verbonden worden.

Ook de regionale Canons bieden mogelijkheden voor versterking van lokale en regionale kennis en samenwerking tussen erfgoed, cultuur en onderwijs. De commissie beveelt aan deze mogelijkheden te gebruiken en de geschiedenis van Nederlands-Indië en Indonesië te verbinden met lokale en regionale thema's, en waar nuttig breder te trekken en verbanden te leggen met actuele thema's zoals discriminatie, migratie en de doorwerking van slavernij.

Advies 5.4: Organiseer een jaarlijks terugkerende, landelijke themaweek in het onderwijs over onderwerpen met betrekking tot de koloniale geschiedenis van Nederland.
(Beoogde uitvoerders: VWS samen met onderwijsorganisaties en vakverenigingen van docenten, verschillende musea en erfgoedinstellingen, vereniging van bibliotheken en media)

Zoals hierboven besproken in paragraaf 2.3 hebben we nagedacht over activiteiten die actuele maatschappelijke discussies rondom de koloniale geschiedenis, het slavernijverleden of discussies over recente wetenschappelijke publicaties een podium kunnen geven binnen de scholen. Zulke activiteiten zouden het ook voor docenten in het po, vo, (v)so en mbo makkelijker maken om daar binnen hun school aandacht aan te besteden.

We stellen daarom voor om tijdens de Maand van de Geschiedenis (ieder jaar in oktober) een samenwerkingsverband te organiseren waarin scholen samen met Museum Bronbeek, het Indisch Herinneringscentrum, het Moluks Historisch Museum, het Rijksmuseum, het Tropenmuseum, de NPO, bibliotheken en andere relevante (erfgoed)instellingen, werken aan een jaarlijkse themaweek die kan aansluiten bij die discussies. Tal van activiteiten zoals lezingen, wandelingen, dialogen kunnen in het kader van die themaweek aangeboden worden. Zo kan dan voor de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië een vaste plek ingeruimd worden in die maand.

5.2 Kernprincipes voor educatieve producten en praktijken

Het thema Nederlands-Indië/Indonesië wordt in lesmateriaal zelden als zelfstandig thema behandeld. Het gevolg is dat dit thema geen aparte aandacht krijgt en versnipperd in het onderwijs wordt behandeld. Soms komt lesmateriaal tot stand bij een film of website over een specifiek onderwerp. Voor docenten/leerkrachten die van dergelijk lesmateriaal gebruik maken, is het dikwijls lastig, bijvoorbeeld vanwege tijdgebrek, om de didactische en inhoudelijke kwaliteiten te toetsen. Juist nu de maatschappelijke discussies volop in beweging zijn, is het belangrijk om over inhoudelijk en didactisch verantwoord materiaal te beschikken.

De commissie heeft daarom nagedacht op welke wijze docenten en medewerkers educatie in de museum-, erfgoed- en culturele sector duurzaam zouden kunnen werken aan, en/of beschikken over, educatieve producten en praktijken die voldoen aan bepaalde kwaliteitsnormen. Daaronder vallen in elk geval 'goede toegankelijkheid' en 'langdurige vindbaarheid'. Bovendien moeten deze kwaliteitsnormen actueel gehouden worden. Deze zogenaamde kernprincipes zullen verder ontwikkeld worden door de PLG's (zie advies 3.5) in samenspraak met educatoren. De kernprincipes zullen later ook te raadplegen zijn op het educatieve platform (adviezen 3.6 en 5.8) en vervolgens ondergebracht worden in het digitale platform (advies 5.8) zodat het duurzaam geborgd wordt.

Gelet op bovenstaande hebben we ervoor gekozen kaders voor kwaliteitsnormen te formuleren die wij 'kernprincipes' noemen. Wij spreken van kernprincipes en niet van bijvoorbeeld uitgangspunten, omdat wij menen dat lesmateriaal en educatieve programma's aan deze principes moeten voldoen; het zijn meer dan slechts uitgangspunten.

We hebben vervolgens geïnventariseerd welke kwaliteitseisen (inhoudelijk en vakdidactisch) kunnen worden gesteld aan educatieve producten en praktijken, zowel in het onderwijs als de culturele, museum- en erfgoedsector, waarmee de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking daarvan in het heden, geborgd kan worden.

Deze eerste versie van de kernprincipes hebben we besproken met deskundigen, onder wie docenten en onderwijsprofessionals in de museum- en erfgoedsector tijdens de werkconferentie en een PLG-klankbordgroep bijeenkomst. Deelnemers gaven aan de kernprincipes relevant te vinden en hebben hierop feedback gegeven. Ook voegden zij toe dat het zinvol zou zijn om deze kernprincipes via een digitaal platform beschikbaar te stellen. Op basis van die collegiale consultaties en toetsing hebben we de volgende kernprincipes geformuleerd en geven we het advies:

Advies 5.5: Maak bij het ontwikkelen van educatief materiaal en educatieve programma's gebruik van de kernprincipes om zowel inhoudelijke als didactische kwaliteit te borgen.

(Beoogde uitvoerders: alle betrokkenen bij ontwikkeling en uitvoering van educatieve activiteiten in het onderwijs, de culturele-, museum- en erfgoedsector, inclusief de PLG's)

Doel van het aanbieden van de kernprincipes is een handvat te geven om kwaliteitseisen aan educatief materiaal (waaronder lespakketten en educatieve programma's) te kunnen stellen. Een dergelijk handvat moet het mogelijk maken om bestaand en nieuw te ontwikkelen educatief materiaal te toetsen aan verschillende didactische en inhoudelijke eisen. Zo kan een bijdrage geleverd worden aan het effectief lesgeven over Nederlands-Indië/Indonesië, het koloniaal verleden van Nederland en de doorwerking daarvan. Kernprincipes zouden ook gebruikt kunnen worden als toetssteen voor de CEWIN-projecten, onderdeel van het beleid rond collectieve erkenning. Met deze kernprincipes geven wij mogelijke kwaliteitscriteria aan en willen we het gesprek op gang brengen over waar educatief materiaal, zowel in het onderwijs als bij culturele-, museum- en erfgoedinstellingen aan moet voldoen als het gaat om het koloniaal verleden van Nederland en de doorwerking daarvan. De kernprincipes zijn gericht op het waarom, wat en hoe van educatieve activiteiten.

De kernprincipes zijn gebaseerd op recente inzichten en praktijken uit de wetenschap, vakdidactiek, educatie in onderwijs en culturele-, museum- en erfgoedinstellingen. De volgorde van de kernprincipes geeft geen prioritering aan. Een bepaald kernprincipe kan in een specifieke context niet relevant zijn. Natuurlijk is de context en de groep waarvoor materiaal wordt ontwikkeld altijd medebepalend naast algemene vakdidactische uitgangspunten. Hieronder geven wij de kernprincipes weer:

1. Formuleer en communiceer waarom je lesgeeft over, aandacht besteedt aan, of een educatief programma opzet over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de relatie Indonesië-Nederland

Argumenten om aandacht te besteden aan de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de koloniale geschiedenis van Nederland:

- a. Die geschiedenis biedt inzicht in overkoepelende transnationale ontwikkelingen en de samenhang tussen gelijktijdige historische gebeurtenissen, zoals de dekolonisatie van meerdere landen, het ontstaan van organisaties als de Verenigde Naties, de Koude Oorlog, maar ook de wederopbouw van Nederland.
- b. Kennis van die geschiedenis in de context van kolonialisme en slavernij, geeft meer inzicht in de uitingen en gevolgen van racisme, discriminatie, vooroordelen en in- en uitsluiting toen en nu.
- c. Die geschiedenis biedt context bij herdenkingen, gedenkdagen, monumenten en, breder, de gebouwde omgeving in Nederland. Bijvoorbeeld bij de jaarlijkse herdenkingen van het einde van de Tweede Wereldoorlog op 4 mei en 15 augustus die betrekking hebben op Tweede Wereldoorlog, postkoloniale migratie en koloniale geschiedenis.
- d. Die geschiedenis biedt inzicht in de keuzes, gedragingen, handelingen, en het doen en laten van verschillende mensen in tijden van (de)kolonisatie, oorlog en migratie.
- e. Kennis van die geschiedenis in de context van kolonialisme, geeft inzicht in hoe de Nederlandse samenleving in cultureel opzicht, maar ook qua bevolkingssamenstelling voortdurend verandert.
- f. Kennis van die geschiedenis biedt aanknopingspunten om de historie, beleving en maatschappelijke positie van verschillende ervarings- en herinneringsgemeenschappen in Nederland beter te leren begrijpen, en daarmee hun plek in het collectieve bewustzijn over de Nederlandse geschiedenis, cultuur en samenleving te verankeren.

2. Kies bewust wat je onderwijst of opneemt in het educatieve programma, over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië:

- a. De brede context van het Nederlandse koloniale rijk (in samenhang met de andere kolonies van Nederland: Suriname en Caribisch Nederland, het algemene beleid van Nederland ten aanzien van deze rijkdelen/kolonies);
- b. Kennis over de lokale samenlevingen voorafgaande aan de kolonisatie (sociaal, economisch, politiek, demografisch);
- c. Het proces van kolonisatie, waarom en hoe het gebeurde (kernfasen, keerpunten, beslissingen), de schaal van het kolonialisme (bijvoorbeeld wereldwijd, niet alleen landen en gemeenschappen, maar had impact op families en individuen) en de dekolonisatie (oorzaken en gevolgen);
- d. De context en ontwikkelingen in meerdere tijdvakken (handelsnetwerken, slavernij, racisme, Tweede Wereldoorlog, nationalisme, etc.);
- e. Geef aan wanneer en waarom verhoudingen tussen mensen veranderden, wat dat voor invloed op bevolkingsgroepen had. Door naar meerdere tijdvakken te kijken kan de dynamiek van het kolonialisme, maar ook het verzet daartegen beter worden begrepen;
- f. Meerdere perspectieven of verhalen (meerstemmigheid, multi-perspectiviteit, intersectionaliteit (interactie tussen verschillende ongelijkheden, bijvoorbeeld etniciteit, gender of religie).
- g. Geef daarbij aan welke perspectieven je kiest, en waarom, en dat er ook andere perspectieven zijn;
- h. Standplaatsgebondenheid, de plaats in de tijd, ruimte en sociale structuur van individuele personen (Denk aan begrippen als verantwoordelijkheid, motivaties, keuzemogelijkheden).

3. Pas onderstaande punten toe bij hoe je onderwijs of een educatief programma over Nederlands-Indië/Indonesië vormgeeft:

- a. Ben je bewust van taalgebruik en bronnen:
Sta kritisch ten opzichte van bronnen. Wees je bewust van de subjectiviteit van bronnen en de samensteller(s) van de bronnen. Let erop dat het taalgebruik in de bronnen altijd al een perspectief inhoudt en gedateerd kan zijn, gebruik dit om leerlingen kritischer te maken. Zorg zelf ook voor bewust gebruik van terminologie.
- b. Maak gebruik van meerstemmigheid en multi-perspectiviteit:
Maak gebruik van meerdere persoonlijke verhalen. Laat leerlingen de verschillende perspectieven onderzoeken i.p.v. stereotiepe beelden en karikaturen herhalen en versterken, maar focus op begrijpen van verschillende perspectieven/standplaatsgebondenheid die ook door de tijd heen veranderen. Stimuleer onderzoek naar lokale-, regionale- en nationale herinnering. Benader het interdisciplinair.
- c. Stimuleer kritisch denken en zelfreflectie:
Bespreek de oorzaken en de complexiteit van geschiedenis, focus op historisch bewustzijn en erfgoed- en mediawijsheid. Reflecteer op de rol van geschiedenis voor democratie en/of betekenis en identiteit in het heden. Focus niet alleen op de koloniale geschiedenis, maar ook op de geschiedenis van onafhankelijkheid, samenlevingen daarvoor en erna. Stel filosofische vragen en houd rekening met spanningen in huidige samenleving.
- d. Gebruik bronnenkritiek als uitgangspunt:
Bij dit onderwerp zijn veel bronnen/literatuur vanuit verschillende perspectieven te vinden en daarbij is bronnenkritiek goed te oefenen.
- e. Betrek de actualiteit en het heden hierbij:
Denk aan Black Lives Matter, kritiek op monumenten zoals op die van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn of generaal van Heutsz in Amsterdam (in 2004 hernoemd als Monument Indië-Nederland).

5.3 Dialoogtafels

Vanwege een beperkte kennis over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië is er in de Nederlandse samenleving over het algemeen weinig oog voor de diversiteit binnen de ervaringsgemeenschappen en ontbreekt begrip voor de uiteenlopende ervaringen van al die gemeenschappen. Eerder in dit advies heeft de commissie al aangegeven dat meerstemmigheid nodig is om meerdere perspectieven naar voren te laten komen. Dit is niet alleen belangrijk in verschillende vormen van onderwijs en binnen erfgoedinstellingen, maar ook voor beleidmakers, politici, medewerkers bij maatschappelijke organisaties en eigenlijk iedereen in de samenleving.

De commissie heeft gezocht naar een manier waarop verhalen tussen de ervaringsgemeenschappen zelf, maar nadrukkelijk ook tussen de ervaringsgemeenschappen en anderen in de Nederlandse samenleving kunnen worden uitgewisseld. Een vorm van dialoog ligt dan voor de hand. Al vanaf 2001 organiseert de Stichting Dialoog Nederland, Japan en Indonesië jaarlijks meerdere dialogen waarin verhalen over ervaringen tijdens de oorlog met Japan in Nederlands-Indië/Indonesië worden uitgewisseld, gericht op onderling begrip. In Nederland zien we dat dialogen tussen verschillende groepen ook worden georganiseerd rond herdenkingen of historische gebeurtenissen. Die dialogen worden gebruikt om bruggen te slaan en perspectieven uit te wisselen.

In veel van die dialogen vormt een gezamenlijke maaltijd een bindend element. Zo worden iftarmaaltijden die tijdens de ramadan worden georganiseerd, ook gebruikt voor verbinding. Niet-moslims worden uitgenodigd om samen met moslims het vasten te breken. Tegenwoordig worden ook politici, lokale bestuurders of andere representanten van de samenleving uitgenodigd bij iftarmaaltijden om bruggen te slaan, door de gebruiken van moslims te ervaren en saamhorigheid en wederzijds respect te stimuleren. Bij sommige van deze maaltijden worden lezingen gegeven, bij andere ligt het accent op het stellen van vragen over en weer waardoor wederzijds begrip ontstaat. Ook Vrijheidsmaaltijden die door lokale comités worden georganiseerd rondom 5 mei en 15 augustus, data die het einde van de Tweede Wereldoorlog in respectievelijk Nederland en Nederlands-Indië/Indonesië markeren, gaan uit van ontmoetingen rondom de eettafel en zorgen voor een goed gesprek over vrijheid en wat dat voor iedereen betekent.

Dat een dialoogvorm rond een maaltijd succesvol kan zijn om verhalen en perspectieven te delen, blijkt uit het succes van de Ketu Koti Dialoog Tafel die ruim 10 jaar geleden is ontstaan. De Ketu Koti Dialoog Tafel is ontwikkeld als een nieuwe traditie om mensen uit witte en zwarte gemeenschappen met elkaar in gesprek te laten gaan. In het begin vonden deze dialoogtafels plaats rond 1 juli, de dag waarop Nederland in 1863 de slavernij in Suriname afschafte.⁶⁶ Ketu Koti betekent 'verbreek de ketens' in het Sranantongo (Surinaams). Tegenwoordig worden de tafels gedurende het gehele jaar georganiseerd. Een belangrijk onderdeel van de tafels is om met rituele handelingen een verbinding met het verleden te maken. Bij de Ketu Koti Dialoog Tafel wisselen deelnemers tijdens een gereconstrueerde 'slavenmaaltijd' gedachten en ervaringen uit aan de hand van vragen die facilitators aanreiken en die raakvlakken hebben met brede en soms lastige kwesties die in de samenleving spelen (zoals het aanbieden van excuses voor misstanden in het verleden).

De commissie ziet aanknopingspunten voor vormen van dialoogtafels die past bij de Molukse, Indische, Papoease en Chinese ervaringsgemeenschappen. Door sommigen wordt bijvoorbeeld op de 7^e, 40^e en 100^e dag na het overlijden van iemand rituele maaltijden, zogenaamde *selamatans* gehouden, waarbij de overledene herdacht wordt. *Selamatans* worden ook gehouden bij andere belangrijke gebeurtenissen in het leven. Bijvoorbeeld bij een doop of het afleggen van een kerkgelofte. Veel Molukkers, Indische Nederlanders, Chinezen en Papoea's hebben herinneringen aan gezamenlijke maaltijden met de familie of grootfamilie, waar verhalen werden verteld en familiegeschiedenissen werden overgeleverd. Zo kent men op de Molukken de *Makan Patita*, een gezamenlijke maaltijd op het strand. Molukkers in Nederland organiseren ook *Makan Patita*, bijvoorbeeld in parken. Daarbij neemt iedereen een eigen gemaakt gerecht mee dat op een wit laken wordt neergezet. Het gezamenlijk nuttigen van die maaltijd en het elkaar vertellen van verhalen zorgt voor verbinding.

---

⁶⁶ Nederland schafte de slavernij in Nederlands-Indië eerder af, op 1 januari 1860

Wij hebben tijdens de werkconferentie op 7 juni 2022 een eerste verkenning gedaan om te kijken of het zinvol is een dialoogvorm te ontwikkelen die kan helpen de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië te verankeren in het collectieve bewustzijn. Vertegenwoordigers van stichting Keti Koti Tafel, stichting Dialoog Nederland, Japan en Indonesië en stichting Arjati deelden hun ervaringen en inzichten met het voeren van een dialoog over gevoelige thema's. Bovendien werd letterlijk een voorproefje gegeven in de vorm van een mini Keti Koti Tafel. Volgens de deelnemers zou een variant op de Keti Koti Dialoog Tafel bruikbaar kunnen zijn. Wel moet verder worden onderzocht hoe de opzet en inhoud van de dialoogtafels kan worden ingevuld, omdat een aantal elementen voor de betrokken ervaringsgemeenschappen minder goed aansloot. Het indelen van gesprekskoppels in witte en zwarte personen/personen van kleur werkte niet goed omdat meerderen zowel witte (Nederlandse) als gekleurde (Molukse, Chinese, Papoea of Indonesische) (voor-)ouders hadden. Daarnaast riep de strak gestructureerde dialoogvorm vragen op, en werd gesuggereerd dat een vrijere vorm van gedachtenuitwisseling beter bij de ervaringsgemeenschappen zou passen.

Op basis van onze verkenningen zijn we ervan overtuigd dat een op maat gesneden vorm (of vormen) van dialoogtafels kan werken om de diversiteit binnen - en de achtergronden van - de verschillende betrokken ervaringsgemeenschappen voor het voetlicht te brengen van leerkrachten, erfgoedprofessionals, beleidsmakers, politici, journalisten en een breed publiek. Het succes en de verdere ontwikkeling van die dialoogtafels hangt wel af van het enthousiasme ervoor binnen de ervaringsgemeenschappen zelf. Gelet op bovenstaande adviseren wij om een dialoogvorm te ontwikkelen en te introduceren die past bij de ervaringsgemeenschappen.

Ter inspiratie voor het verder ontwikkelen van een 'eigen' dialoogvorm denken wij onder andere aan vormen als de *selamatan*, voor velen uit de gemeenschappen herkenbaar, en de *Makan Patita*.

Advies 5.6: Stimuleer het experimenteren met verschillende dialoogvormen met betrokkenheid van de ervaringsgemeenschappen om een passende vorm te vinden voor specifieke dialoogtafels over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking daarvan in het heden.

(Beoogde uitvoerders: maatschappelijke organisaties uit de ervaringsgemeenschappen in opdracht van VWS, gemeenten en maatschappelijke organisaties die zich al bezighouden met vrijheidsmaaltijden, seideravonden, iftarmaaltijden en Keti Koti Tafels.

We zagen dat de Keti Koti Tafels 'een nieuw uitgevonden traditie' is geworden die vanuit de gemeenschap is ontwikkeld en daarom ook zo succesvol is. Op basis hiervan bevelen wij aan om gedurende een periode van 1,5 jaar te experimenteren met diverse vormen van dialoogtafels, om te kijken welke vormen het beste aanslaan. Zo kan/kunnen vanuit meerdere perspectieven, door lokale initiatieven te stimuleren, een passende dialoogvorm of -vormen tot stand komen. Wij bevelen aan om verschillende organisaties, vooral op lokaal niveau, in te schakelen en de vraag mee te geven om 'dialoogtafels' of bijeenkomsten te organiseren aan de hand van *selamatan*, *Makan Patita* of andere vormen, met tafelgasten uit diverse ervaringsgemeenschappen en anderen uit de Nederlandse samenleving. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van een breed scala aan dialoogvormen, dialoogvragen, bestaande of nieuw te vormen rituelen en tafelopstellingen en zo te ervaren welke daarvan geschikt zijn om verder te ontwikkelen. Het ligt voor de hand deze experimentele dialoogvormen bij herdenkingen te organiseren, maar het kan ook bij andere gelegenheden.

Tegen de achtergrond van de tentoonstelling 'Revolusi!' in het Rijksmuseum zijn in 2022 gesprekken gevoerd tussen het Rijksmuseum en stichting Keti Koti Tafel om eventueel in samenwerking met het Indisch Herinneringscentrum en het Moluks Historisch Museum een variant of varianten op de Keti Koti tafel te ontwikkelen. Mocht dit doorgaan dan kunnen varianten van de ervaringen die daar worden opgedaan, meegenomen worden in het advies hieronder.

Advies 5.7: Stimuleer de totstandkoming van een basis voor het duurzaam inzetten en verder ontwikkelen van de dialoogtafels door het aanstellen van een programmamaker dialoogtafels Nederlands-Indië/Indonesië.

(Beoogde uitvoerders: uit te besteden door VWS)

Als tweede stap bevelen we aan om de resultaten die voortkomen uit de experimenteerfase, hierboven beschreven, te inventariseren en vervolgens te onderzoeken welke vormen van dialoog positieve respons kregen en duurzaam verder ontwikkeld zouden kunnen worden. Bij voorkeur wordt een programmamaker aangesteld nadat de 'experimentele fase' een jaar loopt. Daardoor ontstaat een 'dakpan constructie' tussen dit advies en het voorgaande. Zo is het nog mogelijk de ervaringen te inventariseren en kan een natuurlijke overgang naar verduurzaming ontstaan. Aanstelling van de programmamaker aan het begin van de experimenteerperiode is niet raadzaam, omdat dit het vrij experimenteren zou kunnen belemmeren.

Wij adviseren om voor dat onderzoek en verdere borging van de nieuw ontwikkelde dialoogtafels in ieder geval gedurende 3 jaar, een programmamaker aan te stellen. Deze programmamaker moet op basis van de resultaten een concept met meerdere varianten van dialoogtafels ontwikkelen. Het ontwikkelde concept bevat onder andere aanbevelingen voor de schaal waarop dialoogvormen georganiseerd kunnen worden, de momenten waarop deze het beste ingezet kunnen worden en op welke wijze deze structureel opvolging kunnen krijgen.

Om het concept duurzaam uit te voeren en doorgaand te ontwikkelen, bevelen we aan om, afhankelijk van waar het draagvlak het sterkst is, deze onder te brengen bij een bestaande organisatie, samenwerkingsverband of een nieuw op te richten stichting. De uitvoerende organisatie of stichting zal er dan zorg voor moeten dragen dat er een handleiding komt voor het uitvoeren van de dialoogtafels en dat facilitators en organisators opgeleid worden om de inhoud en organisatie van deze tafels op zich te nemen. We adviseren om de uitvoerende organisatie of stichting in ieder geval voor een periode van 3 jaar te ondersteunen en daarna te kijken of er voldoende initiatieven op lokaal niveau zijn ontstaan en op welke wijze de dialoogtafels duurzaam ingezet kunnen worden.

5.4 Een digitale vind- ontmoetingsplaats

We hebben in dit advies al meermalen geconstateerd dat er veel dynamiek is in de ervaring, doorwerking en beleving van geschiedenis. Die maatschappelijke bewogenheid brengt ook een behoefte aan integrale en toegankelijke vind-, ontmoetings- en dialoogplekken met zich mee, waarin met die dynamiek rekening wordt gehouden. In de paragrafen hierboven hebben we daartoe al enkele voorstellen gedaan. In deze paragraaf doen we een voorstel om een aantal van de voorgaande adviezen samen te brengen. Dat doen we - zoals dat in dit digitale tijdperk gebruikelijk is - in een digitaal platform.

We hebben vanzelfsprekend gekeken naar wat er al is aan digitale bronnen en databanken over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en dat is veel en divers. Zo zijn er de website Indië in Oorlog en de website Oorlogsverhalen, waarop ook verhalen uit Nederlands-Indië. Beeld en Geluid heeft Indië in Beeld en DANS bevat gegevens van Erfgoed van de Oorlog. Fotocollecties zijn bijvoorbeeld te vinden in het *Geheugen van Nederland* of in de *KITLV-image* collectie bij de Universiteitsbibliotheek Leiden. Er is een website met Indische kamparchieven, een Indisch Museum online, het archief van het tijdschrift Moesson/Tong Tong is online te vinden en er zijn vele websites van (kamp)reünieverenigingen en verzamelaars. Daarnaast zijn op sociale media talloze Facebook-pagina's te vinden over uiteenlopende onderwerpen. Veel van die websites of Facebook-pagina's zijn gericht op specifieke onderwerpen, perioden of doelgroepen. Ze zijn ontwikkeld door verschillende organisaties, belangengroepen of ervaringsgemeenschappen. Daardoor is de kwaliteit van deze websites en sociale mediapagina's wisselend en voldoen zij niet altijd aan eisen die in het onderwijs worden gesteld en gangbaar zijn bij erfgoedinitiatieven. Dat maakt het lastig voor docenten en geïnteresseerden om kwalitatief goede informatie te vinden. Ook bieden de meeste websites geen of beperkte mogelijkheden om met nieuwe inzichten of kennis aan de slag te gaan, laat staan met anderen in gesprek te treden.

Wij hebben verkend of het opzetten van een nieuwe, interactieve digitale voorziening, speciaal gericht op het versterken van de kennis over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië bovengenoemde belemmeringen weg zou kunnen nemen en een duurzame meerwaarde kan hebben. Zo'n digitale voorziening zou een logische plaats moeten krijgen naast of in samenwerking met andere fysieke en digitale voorzieningen, platforms of websites. Een digitaal platform zou ook meerstemmigheid moeten borgen en aansluiten bij vragen vanuit de verschillende doelgroepen. Dat wil zeggen dat het nuttig moet zijn voor zowel professionals met specifieke vragen naar (onderwijs)materiaal, als voor het brede publiek met algemene of gerichte vragen.

Tijdens de werkconferentie op 7 juni 2022 hebben we de mogelijkheden en uitdagingen van een dergelijk platform verkend. Daar werd bevestigd dat een nieuw initiatief ruimte zou moeten creëren voor meerstemmigheid, verdieping en dynamiek. Er werd benadrukt dat het platform zowel voor een breed publiek dat minder bekend is met deze geschiedenis, toegankelijk moet zijn, als voor verschillende generaties van de ervaringsgemeenschappen. Een belangrijke suggestie was dat het platform duurzaam actueel gehouden moest worden en dat ervaringsgemeenschappen daarbij betrokken moeten zijn. De aanwezigen raadden aan om ruimte te creëren voor het bediscussiëren van bronnen en om aansluiting te zoeken bij actuele maatschappelijke discussies rondom het koloniaal- en slavernijverleden. Ook werd voorgesteld mogelijkheden te verkennen een connectie te maken met de fysieke omgeving door gebruik te maken van QR-codes in de openbare ruimte die leiden naar informatie op het digitale platform (zie advies 4.2). Tot slot werd benadrukt dat het wenselijk is aansluiting te zoeken bij bestaande initiatieven, waaronder het Platform Indisch Erfgoed Digitaal (PIED), zodat deze digitale voorzieningen elkaar kunnen versterken en gezamenlijk een stevig fundament kunnen bieden voor diverse doelgroepen.

Na de conferentie hebben we DOOR (onderdeel van IN10) gevraagd om onze vragen nader te onderzoeken. DOOR kwam met de conclusie dat het zin en nut heeft om één centraal, inspirerend en activerend platform te ontwikkelen voor de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en de doorwerking ervan in het heden. Daarom bevelen we aan:

Advies 5.8: Ontwikkel en onderhoud een dynamisch, digitaal platform waarin erfgoed, cultuur, onderwijs en publiek samenkomen en betrek ervaringsgemeenschappen en bezoekers bij het voortdurend actualiseren ervan.

(Beoogde uitvoerders: VWS, Museum Sophiahof samen met anderen waaronder PLG's, musea, onderwijsorganisaties, en relevante maatschappelijke organisaties)

Gelet op bovenstaande, stellen we voor om een digitaal platform te ontwikkelen dat ruimte biedt voor het vergaren en delen van kennis, ontmoeting, dialoog en confrontatie over nieuwe denkbeelden en inzichten met betrekking tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië. Zo'n platform combineert diverse functies: het is een kenniscentrum, een museum en discussie- en dialoog platform ineen. Het platform is in de eerste plaats gericht op een breed publiek van bezoekers uit meerdere generaties en doelgroepen.

Tevens kunnen docenten er professionele praktijken over verschillende deelonderwerpen met betrekking tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië en bijhorend bronnenmateriaal vinden. Daarmee sluit het naadloos aan op het advies om het opzetten van PLG's (advies 3.5) te stimuleren. Ook kunnen leerlingen er terecht voor informatie voor een sectorwerkstuk of profielwerkstuk. Andere geïnteresseerden kunnen hun familiegeschiedenis uitzoeken of er iets aan toevoegen. Het moet ook een ontmoetingsplaats zijn van onder meer archieven, erfgoedinstellingen, musea, wetenschappelijke instituten en andere publieke organisaties om geschiedenis levend te houden en ook zelf geschiedenis te schrijven. Zo kan er tussen de organisaties kennisuitwisseling op gang komen en specifieke bronnen in de juiste context worden gepresenteerd.

De verkenning van DOOR bevestigde dat er bij mensen met een familieachtergrond in Nederlands-Indië/Indonesië, onderzoekers en algemeen geïnteresseerden behoefte is aan een plek waar je leert over zowel Nederlands-Indië als kolonialisme in het algemeen. Wij adviseren nadrukkelijk om aan te sluiten bij andere digitale initiatieven om zo synergie te creëren. We denken daarbij met name aan het PIED dat nu in ontwikkeling is en stellen voor om de bronnen die in het kader daarvan worden gedigitaliseerd als basis voor het digitale platform te gebruiken. CEWIN-projecten die kwalitatief voldoende worden beoordeeld door een redactie van het platform, kunnen hier ook aan worden toegevoegd. Het platform kan vervolgens van functionaliteiten worden voorzien om verschillende deelonderwerpen samen te brengen en daardoor kennis en initiatieven toegankelijk te maken voor verschillende doelgroepen. Het educatief platform dat deel uitmaakt van de opzet van PIED kan binnen het platform samengevoegd worden met het in advies 3.6 voorgestelde educatief platform, waarin het door de PLG's ontwikkelde materiaal voor leerkrachten beschikbaar wordt.

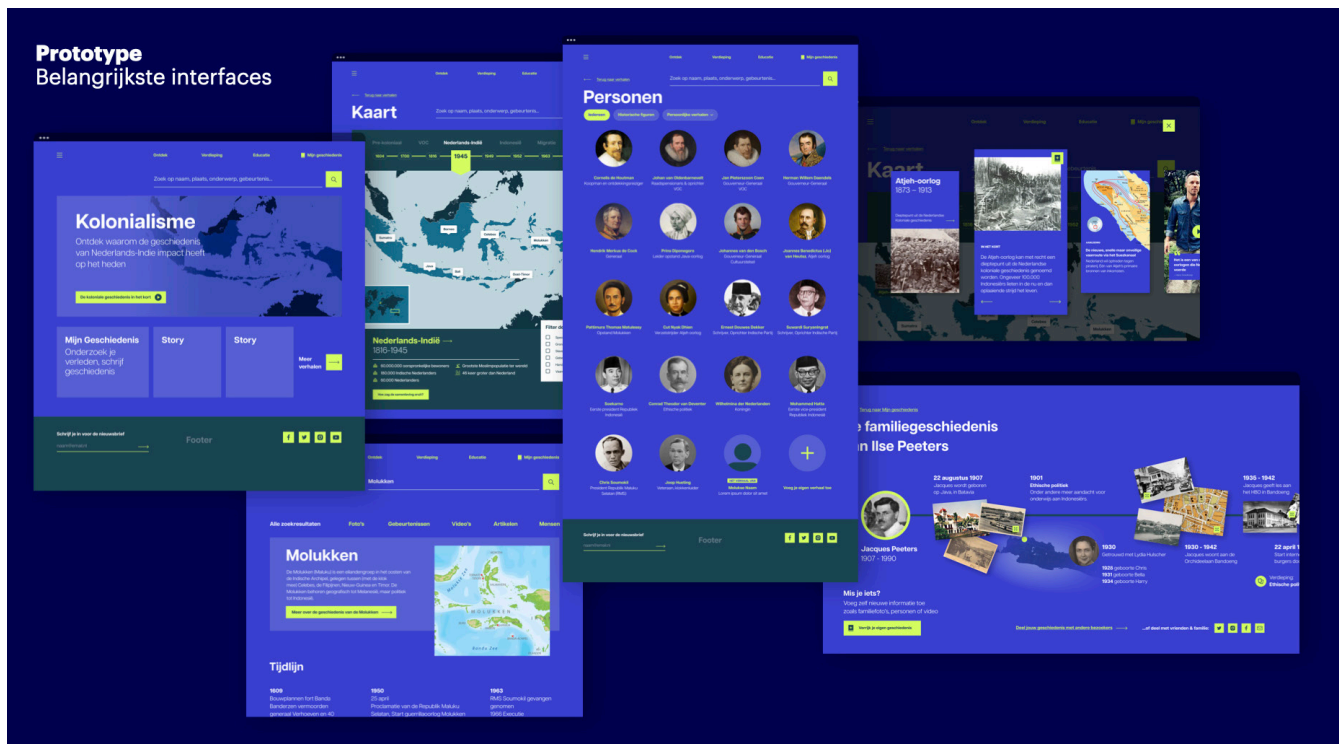
Op basis van gesprekken met ons heeft DOOR een concept ontwikkeld en een prototype gemaakt.⁶⁷ Concept en prototype zijn getest op een testgroep waarin de belangrijkste doelgroepen waren vertegenwoordigd. Met die inbreng is het prototype verfijnd.

---

⁶⁷ Vanwege bescherming van creatief eigenaarschap is de link naar het rapport niet openbaar. Het rapport kan we opgevraagd worden via de website van DOOR/IN10: <https://www.in10.nl>

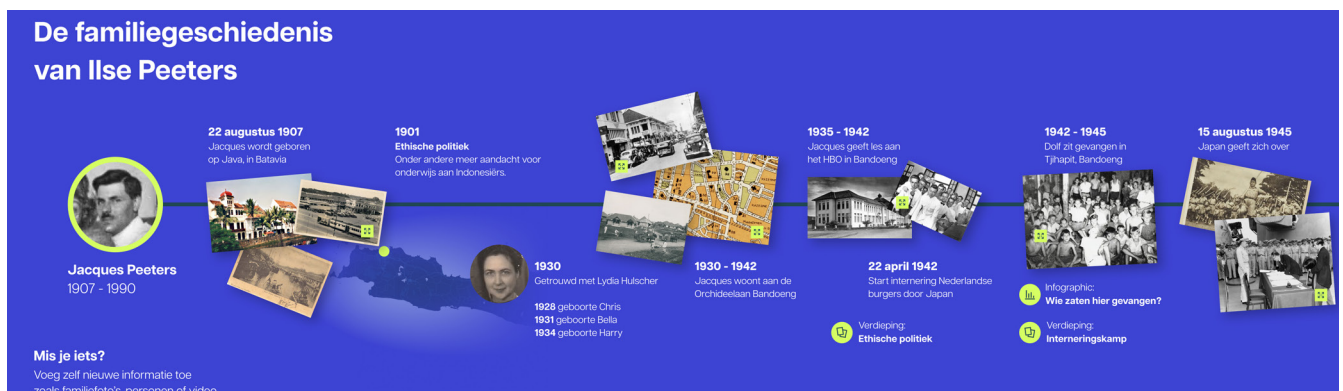
In het prototype kunnen bovendien (onderdelen van) de eerdere adviezen over cultuur en erfgoed, kernprincipes en dialoogtafels geïntegreerd worden. Om een beeld van het prototype te schetsen, volgen hieronder enkele beschrijvingen en illustraties ter verduidelijking. De kracht van het prototype is volgens de commissie dat de geschiedenis en de bronnen vanuit verschillende *interfaces* (invalshoeken) kunnen worden benaderd. Bijvoorbeeld via een tijdlijn, een kaart, een enkelvoudige zoekopdracht naar een woord of gebeurtenis, of via een familielijnen (zie figuur 1).

De interfaces zijn dynamisch, dat wil zeggen dat nieuwe informatie op de tijdlijn of nieuwe kaarten, kunnen worden toegevoegd. Ook gebruikers kunnen aanvullingen aandragen en suggesties doen om extra informatie aan de interfaces toe te voegen.

Figuur 1 Belangrijkste interfaces van het voorgestelde digitaal platform

Naast de verschillende interfaces is het platform er ook op gericht om verschillende soorten gebruikers op maat te bedienen. Mensen die zoeken naar familiegeschiedenis hebben andere vragen dan bijvoorbeeld leerkrachten. Door met behulp van zogeheten metadata diverse bronnen te koppelen, kunnen automatisch familiegeschiedenissen worden gegenereerd en op een tijdlijn gezet (zie figuur 2). Volgens de commissie is deze functionaliteit in het platform belangrijk, omdat het mensen persoonlijk bij het platform betrekt en omgekeerd persoonlijke verhalen, o.a. van mensen die nu al actief zijn als gastdocent, toegankelijk maakt.

Figuur 2 Een familiegeschiedenis gevisualiseerd aan de hand van een tijdlijn

Alle zoekresultaten   Foto's   Gebeurtenissen   Video's   Artikelen   Mensen

Molukken

De Molukken (Maluku) is een eilandengroep in het oosten van de Indische Archipel, gelegen tussen (met de klok mee) Celebes, de Filipijnen, Nieuw-Guinea en Timor. De Molukken behoren geografisch tot Melanesië, maar politiek tot Indonesië.

[Meer over de geschiedenis van de Molukken](#) →

Tijdslijn

1609 Bouwplannen fort Banda Banderzen vermoorden generaal Verhoeven en 40 soldaten	1950 25 april Proclamatie van de Republik Maluku Selatan, Start guerrillaoorlog Molukken	1963 RMS Soumokil gevangen genomen 1966 Executie
1621 Gewelddadige VOC expeditie Banda Eilanden Jan Pieterszoon Coen	21 maart 1951 Eerste Molukkers arriveren met het schip Kota Inten in Rotterdam	

[Bekijk de hele tijdslijn](#) →

Foto's

[Alle foto's](#) →

Personen

Pattimura Thomas Matulesy Opstand Molukken	Chris Soumokil President Republik Maluku Selatan (RMS)
HET VERHAAL VAN Molukse Naam Lorem ipsum dolor sit amet	HET VERHAAL VAN Molukse Naam 2 Lorem ipsum dolor sit amet

Een zoekopdracht via de verschillende interfaces brengt de gebruiker bij verschillende soorten bronnen. Dat kunnen de eerdergenoemde, in het kader van PIED, gedigitaliseerde bronnen zijn, maar ook *explainers* die NOS op 3 maakte over de dekolonisatie, documentaires, bestaande websites die we hierboven al noemden, of informatie speciaal gecreëerd voor het platform. De informatie is dus gevarieerd in vorm. Zo kan bijvoorbeeld een zoekopdracht naar de ‘Molukken’ informatie via foto’s, tijdslijn, personen, geluid en andere bronnen opleveren (zie figuur 3).

Figuur 3 Zoekresultaten in diverse categorieën

De wereld van de Oost

Educatieprogramma met werkvormen die bij [De Wereld van de Oost](#) en de film [De Oost](#) zijn ontwikkeld. De werkvormen zijn gericht op het gesprek in de klas en onderzoek doen vanuit een multiperspectieve benadering. Ze zijn inzetbaar bij vakken als geschiedenis, CKV, (mbo) burgerschap of projectonderwijs en het hoger onderwijs.

VO Bovenbouw
MBO entree niveau 1 t/m 4

60 - 120 min.

Gratis

Film, fragmenten,
lesbrief, poster

Werkvormen

Lorem ipsum dolor sit amet, consectetur adipiscing elit, sed do eiusmod tempor incididunt ut labore et dolore magna aliqua. Ut enim ad minim veniam, quis nostrud exercitation ullamco laboris nisi ut aliquip ex ea commodo consequat. Duis aute irure dolor in reprehenderit in voluptate velit esse cillum dolore eu fugiat nulla pariatur. Excepteur sint occaecat cupidatat non proident, sunt in culpa qui officia deserunt mollit anim id est laborum

Bekijk het materiaal

Lesdoelen

De leerling is in staat om:

- Argumenten te formuleren en die te delen met de groep;
- Actief te luisteren naar de mening van een ander en die mening te beoordelen en waarderen;
- Te beseffen dat je van mening kunt en mag veranderen;
- Zich in te leven in een ander.

Kerdoelen

De Wereld van de Oost voldoet aan de [kerndoelen 51, 52 en 53](#) van het leergebied [Oriëntatie op jezelf en de wereld](#) en bouwsteen 'Digitaal samenleven' van het curriculum [Burgerschap](#).

Vakken

[Aardrijkskunde](#) [Geschiedenis](#)

[Burgerschap - politiek/juridisch](#)

[Burgerschap - sociaal maatschappelijk](#)

[Levensbeschouwing](#) [Nederlands](#)

[Maatschappijleer & -wetenschappen](#)

[Vakoverstijgend project](#)

Onderdeel van [de Canon van Nederland](#)

Vensters

[VOC & WIC](#) [Slavernij](#) [Indonesië](#)

[Tweede Wereldoorlog](#) [Max Havelaar](#)

Hoofdpijnen

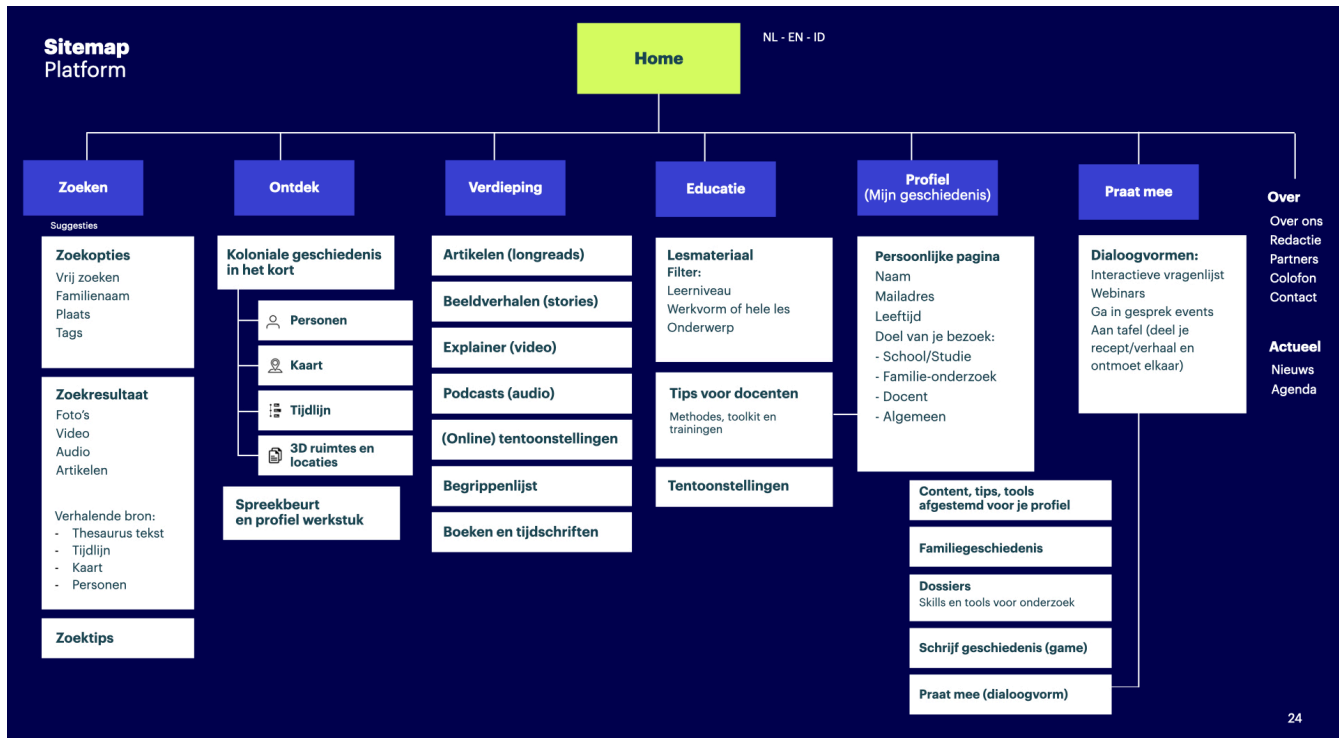
[Wie telt mee?](#) [Woord en beeld verbinden](#)

[Knooppunt van verbindingen \(wereldeconomie\)](#)

Een zoekopdracht via 'Educatie' brengt de gebruiker niet alleen bij bruikbare bronnen, maar ook bij vakdidactische informatie over lesdoelen en lesvormen (zie figuur 4).

Figuur 4 Educatief materiaal met didactische handreiking en beoordelingen

De functionaliteit 'educatie' op de sitemap, biedt veel kansen om aan te sluiten bij andere adviezen van de commissie, zowel voor onderwijs als voor cultuur- en erfgoedinstellingen. Het kan immers dienen als vind- en ontwikkelplaats voor professionals. Daarnaast is er een functionaliteit 'Praat mee', een plek waar gesprek en ontmoeting centraal staat, een plek die het platform tot een ontmoetingsplaats voor dialoog maakt (zie figuur 5).

Figuur 5 De sitemap van het voorgestelde digitale platform

Om in het platform een plek te creëren waar de geschiedenis duurzaam verankerd wordt in de Nederlandse samenleving en waar die geschiedenis ook regelmatig geactualiseerd wordt, heeft het platform een goede, onafhankelijke redactie nodig. In die redactie zouden deskundigen – zoals onderzoekers, leerkrachten, vakdidactici, erfgoeddeskundigen, communicatiedeskundigen en ICT-ers – met een sterke band met de ervaringsgemeenschappen moeten zitten. Daarmee worden de ervaringsgemeenschappen 'mede-eigenaar' van het platform. Ook kan zo worden geborgd dat de geschiedenis vanuit verschillende perspectieven wordt belicht en dat *content* door zowel redactie als bezoekers bediscussieerd en/of aangevuld kan worden. Om het platform toekomstbestendig te maken moet ieder jaar rekening worden gehouden met een substantieel budget voor verdere ontwikkeling.

Tot slot stellen we vast dat het voorgestelde platform een unieke positie kan innemen tussen bestaande en nieuwe voorzieningen in een breder historisch kader. Het digitale platform kan bijdragen aan verdieping, dialoog en duurzame verbindingen tussen museale collecties. Zo zou het ook goed verbonden kunnen worden aan het geplande slavennijmuseum. In zijn totaliteit kan het een prototype vormen van het in het coalitieakkoord van het kabinet-Rutte IV voorgenomen en nog te ontwikkelen Nationaal Historisch Museum. Waar eerdere pogingen tot een fysiek Museum zijn mislukt, horen we recentelijk vaker pleidooien voor een digitale invulling van een Nationaal Historisch Museum. Een digitaal platform over Nederlands-Indië/Indonesië kan een eerste onderdeel zijn van dat museum om een zeer belangrijk verhaal uit de vaderlandse geschiedenis digitaal te ontsluiten.

Financiële onderbouwing

De commissie was oorspronkelijk gevraagd om bij de voorgestelde maatregelen ook te adviseren over implementatie, zoals de planning en het budget voor de verschillende adviezen. In aanmerking genomen dat de commissieleden vooral inhoudelijk deskundig zijn, voelden wij ons als commissie onvoldoende geëquipeerd om hier in detail over te adviseren. In de meeste gevallen zullen maatschappelijke organisaties de uitvoerders zijn, en is nader overleg met hen en VWS nodig over de kaders en mogelijkheden om bij te dragen in de uitvoering en financiering. Bovendien constateerden we eerder in dit rapport dat er zoveel dynamiek in zowel maatschappelijke discussies over de relatie Nederlands-Indië/Indonesië en Nederland, als in de sectoren zelf is (zoals de curriculum-herziening, plannen voor een slavernijmuseum en voornemens ten aanzien van een Nationaal Historisch Museum), dat elke planning ruimte voor flexibiliteit moet hebben.

Wij hebben ons ervan vergewist dat de adviezen organisatorisch uitvoerbaar zijn. De adviezen zijn financieel niet in detail doorgerekend, maar we hebben wel in algemene zin rekening gehouden met de financiële ruimte van 2,3 miljoen euro die in de extra impuls Collectieve erkenning voor de versterking van kennis is begroot. Voor de regeling Collectieve erkenning is in 2020 in totaal € 20,4 miljoen ter beschikking gesteld voor de periode 2021-2024.

De commissie constateert dat de budgettaire consequenties van haar adviezen uiteenlopen. Soms kan naar verwachting gemakkelijk aangesloten worden bij bestaand beleid, in andere gevallen is een tijdelijk ontwikkel- en implementatie budgetnodig, waarna naar verwachting taken op structurele basis elders ondergebracht kunnen worden.

De commissie stelt vast dat de versterking van kennis in het kader van de Collectieve erkenning alleen succesvol kan zijn als de adviezen duurzaam geborgd worden. Vandaar dat veel adviezen zich richten op samenwerking en versterking van bestaande initiatieven. We stellen ook vast dat diverse adviezen met elkaar samenhangen en financiële consequenties afhangen van de mate van synergie die in de uitvoering gegeven kan worden (denk bijvoorbeeld aan het advies in hoofdstuk 5 om netwerken van docenten van scholen en medewerkers van culturele instellingen te versterken, dat advies hangt samen met adviezen uit voorafgaande hoofdstukken; of denk aan het advies in hoofdstuk 5 over kernprincipes, die geïntegreerd kunnen worden in andere activiteiten).

Eén advies noemen we hier afzonderlijk. Dat betreft advies 5.8 over het ontwikkelen en onderhouden van een digitaal platform. Dat advies vraagt namelijk een forse investering. Allereerst om het platform te ontwikkelen en te implementeren, vervolgens ook om het te onderhouden. We zien hier, zoals DOOR die het prototype heeft ontwikkeld al aangaf, veel synergie met andere financieringsbronnen waaronder de digitalisering van materiaal via het PIED. Ook het educatief platform dat deel uitmaakt van de opzet van PIED, kan binnen het digitale platform samengevoegd worden met het in advies 3.6 voorgestelde educatief platform, waarin het door de PLG's ontwikkelde materiaal voor docenten beschikbaar wordt. De precieze kosten zijn door synergie met bestaande activiteiten (zoals PIED) en andere adviezen van de commissie (zoals het educatief platform) lastig in te schatten, maar een grove berekening geeft aan dat de (eenmalige) basiskosten geschat moeten worden tussen € 600.000 en € 900.000 voor de eerste tweede jaar gezamenlijk. De kosten voor doorontwikkeling in de daaropvolgende jaren, en kosten voor communicatie en organisatie bedragen rond de € 500.00 waarvan een deel structureel (alles ex btw).

De commissie ziet een aantal mogelijkheden om zowel de kostenraming voor het platform als de communicatie en organisatie beter af te stemmen met PIED, deels ook onder te brengen bij vaste kosten van betrokken organisaties en andere voorgestelde adviezen.

De commissie is van mening dat deze investering verantwoord en gewenst is, omdat het platform een belangrijke bijdrage kan leveren aan het duurzaam verankeren van kennis over, inzicht in en begrip voor de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië. Het zorgt er immers voor dat alle genoemde adviezen op het terrein van onderwijs, erfgoed en cultuur gemakkelijk toegankelijk zijn voor zowel een breed publiek als voor professionele gemeenschappen, en daarmee blijvend en tegelijkertijd dynamisch zijn. Dat is een cruciale factor in het borgen van de opdracht van de commissie.

Bijlagen

Bijlage 1. **Instellingsbesluit en verlenging instellingsbesluit Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië**

STAATSCOURANT

Officiële uitgave van het Koninkrijk der Nederlanden sinds 1814.

Nr. 46800

19 november

2021

Besluit van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 11 november 2021, kenmerk 3276389-1019021-DMO, houdende de instelling van de Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië (Instellingsbesluit Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië)

De Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport,

Gelet op artikel 2, eerste lid, van de Wet vergoedingen adviescolleges en commissies;

Besluit:

Artikel 1 Begripsbepalingen

In dit besluit wordt verstaan onder:

- a. *staatssecretaris*: Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport;
- b. *commissie*: commissie, bedoeld in artikel 2, eerste lid.

Artikel 2 Instelling en taak

1. Er is een Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië.
2. De commissie heeft tot taak een advies uit te brengen over hoe de kennis over de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië duurzaam kan worden verankerd in de Nederlandse samenleving. Daartoe gelden de volgende deelopdrachten:
  - 2.1. Als startpunt voor het werk van de commissie is een inventarisatie uitgevoerd naar het huidige aanbod op het gebied van educatie over de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië (zowel binnen het reguliere onderwijssysteem als daarbuiten). Op basis van deze inventarisatie identificeert de commissie de leemtes in het aanbod en betreft daarbij de vraag / behoeften in het veld. Vervolgens adviseert de commissie over de te nemen maatregelen om het gebruik van het huidige educatieve aanbod binnen en buiten het reguliere onderwijs te verbeteren. Daarbij richt de commissie zich ook op de vraag hoe dit aanbod op een aantrekkelijke en slimme manier toegankelijk kan worden gemaakt voor docenten en instellingen die zich bezighouden met onderwijs, culturele en museale activiteiten.
  - 2.2. De commissie adviseert over eventueel aanvullende maatregelen die de kennis over, het inzicht in en het begrip over de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië kunnen vergroten. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen maatregelen gericht op educatie binnen het reguliere onderwijs (waarbij rekenschap wordt gegeven van de huidige curriculumbijstelling in het funderend onderwijs) en op educatie op andere manieren. Een belangrijk uitgangspunt is dat deze maatregelen een duurzaam karakter hebben en verschillende perspectieven waarborgen.
  - 2.3. De commissie adviseert bij de voorgestelde maatregelen onder 2.1 en 2.2 over de wijze van implementatie, zoals het proces, de activiteiten, planning, het budget, de stakeholders, mogelijke risico's en kansen en haalbaarheid van de maatregelen op korte en lange termijn. Tevens adviseert de commissie over de wijze van monitoring van de uitvoering.
  - 2.4. De commissie brengt op basis van bovenstaande een adviesrapport uit voor de staatssecretaris.

Artikel 3 Samenstelling, benoeming, ontslag

1. De commissie bestaat uit een voorzitter en zes andere leden.
2. De voorzitter en de andere leden hebben zitting op persoonlijke titel en oefenen hun functie uit zonder last of ruggespraak.
3. De voorzitter en de andere leden worden door de staatssecretaris benoemd.
4. De benoeming geschiedt voor de duur van de commissie.

5. Bij tussentijds vertrek van een lid kan de staatssecretaris op voordracht van de voorzitter onderscheidenlijk de resterende leden een ander lid dan wel een andere voorzitter benoemen.
6. De voorzitter en overige leden kunnen op eigen verzoek of wegens ongeschiktheid, onbekwaamheid of op andere zwaarwegende gronden worden geschorst en ontslagen door de staatssecretaris.

Artikel 4 Leden

Tot leden van de commissie worden benoemd:

- a. mevrouw prof. dr. M. Bussemaker te Amsterdam, tevens voorzitter;
- b. mevrouw R.O.A. Candotti, MA, te Amsterdam;
- c. mevrouw dr. E.S.J. Captain, te Harmelen;
- d. de heer drs. A. A. Pormes, te Breukelen;
- e. de heer prof. dr. G.I.J. Steijlen, te Amsterdam;
- f. mevrouw dr. J.I.G.M. Tuithof, te Utrecht;
- g. de heer J. Waerts M.Phil, te Utrecht.

Artikel 5 Instellingsduur

1. De commissie wordt ingesteld met ingang van 25 oktober 2021.
2. De commissie brengt voor 1 juli 2022 haar eerste adviesrapport aan de staatssecretaris uit en brengt voor 1 januari 2023 haar laatste adviesrapport aan de staatssecretaris uit. De staatssecretaris kan deze termijn verlengen.
3. Na het uitbrengen van het laatste adviesrapport is de commissie opgeheven.

Artikel 6 Secretariaat

1. De commissie wordt ondersteund door een secretaris.
2. In de secretaris wordt voorzien door de staatssecretaris.
3. De secretaris is voor de inhoudelijke uitvoering van zijn taak uitsluitend verantwoording schuldig aan de voorzitter van de commissie.
4. De secretaris is geen lid van de commissie.

Artikel 7 Werkwijze

1. De commissie stelt haar eigen werkwijze vast.
2. De commissie verstrekt aan de staatssecretaris desgevraagd de door hem voor de uitoefening van zijn taak gewenste inlichtingen.
3. De commissie kan zich door andere personen doen bijstaan voor zover dat voor de vervulling van haar taak nodig is.

Artikel 8 Vergoeding

1. De voorzitter en de andere leden ontvangen per vergadering een vergoeding, voor zover zij niet vallen onder de uitzondering van artikel 2, derde lid, van de Wet vergoedingen adviescolleges en commissies en hiermee niet het in artikel 6, eerste lid, van het Besluit vergoedingen adviescolleges en commissies bedoelde maximumbedrag overschrijden.
2. De vergoeding per vergadering van de leden bedraagt 3% van het maximum van salarisschaal 18 zoals overeengekomen in de laatstelijk afgesloten collectieve arbeidsovereenkomst voor rijksambtenaren.
3. De vergoeding per vergadering van de voorzitter bedraagt 130% van de hoogte van de vergoeding die aan de andere leden van de commissie is toegekend.

Artikel 9 Kosten van de commissie

1. De kosten van de commissie komen, voor zover op basis van een goedgekeurde raming, voor

---

rekening van de staatssecretaris. Onder kosten worden in ieder geval verstaan:

- a. de kosten voor de faciliteiten van vergaderingen en voor secretariële ondersteuning;
- b. de kosten voor het inschakelen van externe deskundigheid en het laten verrichten van onderzoek; en
- c. de kosten voor oplevering van het rapport.

2. De commissie biedt zo spoedig mogelijk na haar instelling een raming aan de staatssecretaris aan.

Artikel 10 Archiefbescheiden

De commissie draagt zo snel mogelijk na beëindiging van haar werkzaamheden of, zo de omstandigheden daartoe aanleiding geven, zoveel eerder, de bescheiden betreffende die werkzaamheden over aan het archief van de Directie Maatschappelijke Ondersteuning van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Artikel 11 Inwerkingtreding

Dit besluit treedt in werking met ingang van de dag na de datum van uitgifte van de Staatscourant, waarin het wordt geplaatst en werkt terug tot en met 25 oktober 2021.

Artikel 12 Citeertitel

Dit besluit wordt aangehaald als: Instellingsbesluit Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië.

Dit besluit zal met de toelichting in de Staatscourant worden geplaatst en in afschrift worden gezonden aan betrokkenen.

*De Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport,
P. Blokhuis*

Besluit van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 24 november 2022, kenmerk 3467358-1039592-DMO, houdende verlenging van de termijn, bedoeld in artikel 5, tweede lid, van het Instellingsbesluit Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië

De Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport,

Gelet op artikel 5, tweede lid, van het Instellingsbesluit Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië;

Besluit:

Enig artikel

De in artikel 5, tweede lid, van het Instellingsbesluit Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië genoemde termijn voor het uitbrengen voor het laatste adviesrapport aan de Staatssecretaris, wordt verlengd tot 1 april 2023.

*De Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport,
M. van Ooijen*

Bijlage 2. Samenstelling Commissie

A. De commissie bestaat uit de volgende leden:

Voorzitter:

- Prof. dr. Jet Bussemaker, hoogleraar Wetenschap, beleid en maatschappelijke impact, Instituut Bestuurskunde Universiteit Leiden en Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) alsmede voorzitter van de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving. Voormalig minister van OCW en voormalig staatssecretaris van VWS.

Commissieleden:

- Ardjuna Candotti MA, museoloog, educator, onderzoeker;
- Dr. Esther Captain, historicus en senior onderzoeker bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde (KITLV) in Leiden;
- Drs. Arthur Pormes, lerarenopleider en vakdidacticus maatschappijleer & maatschappijwetenschappen bij ICLON/Universiteit Leiden en docent Regionale Scholengemeenschap Brokdele;
- Prof. dr. Fridus Steijlen, honorair fellow bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde (KITLV), visiting professor Universiteit Pattimura, Ambon, Molukken, Indonesië, emeritus-hoogleraar Molukse migratie en cultuur in vergelijkend perspectief aan de Vrije Universiteit Amsterdam;
- Dr. Hanneke Tuithof, vakdidacticus geschiedenis Universiteit Utrecht en hoofddocent mens- en maatschappijvakken lectoraat curriculumvraagstukken funderend onderwijs Hogeschool Utrecht;
- Justin Waerts MA, filosoof, museumedicator en onderzoeker.

B. Ondersteuning Commissie:

Secretaris (tot oktober 2022):

- Arash Kargar MSc

Projectondersteuning en redactie (vanaf 1 maart 2022):

- Drs. Monique Soesman, consultant cultuur en erfgoed Indonesië, editor en vertaler Indonesisch

Bijlage 3. Verslag Werkconferentie 7 juni 2022

Terugblik werkconferentie ‘versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië’ 7 juni 2022

De werkconferentie ‘versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië’ vond plaats op 7 juni 2022 in Den Haag. De conferentie werd bezocht door meer dan 100 experts, historici, docenten, jongeren en vertegenwoordigers van diverse organisaties. Het doel van de werkconferentie was om samen met betrokkenen en belangstellenden op het terrein van de geschiedenis van Nederlands-Indië en Indonesië de conceptadviezen van de commissie te bespreken.

De plenaire sessie startte met een korte terugblik op het ontstaan van de commissie. De voorzitter van de commissie, Jet Bussemaker, schetste hoe de overheid sinds 2017 het beleid ‘collectieve erkenning’ voert ten aanzien van onder meer de Indische, Molukse, Papoea en Chinees-Indische gemeenschappen. Hiermee wil de overheid haar dank en waardering laten zien voor wat de gemeenschappen met wortels in Nederlandse-Indië voor Nederland betekenen. In 2020 zijn er eenmalig extra middelen beschikbaar gekomen. Dit is bedoeld om een krachtige impuls te geven aan het waarderen van de Indische identiteit en het Indisch erfgoed en om de geschiedenis over voormalig Nederlands-Indië een vaste plek te geven in de Nederlandse samenleving. De voorzitter van de commissie vervolgde: de besteding van deze middelen diende aan te sluiten bij de wensen en gevoelens van de Indische, Molukse, Papoea en Chinees-Indische gemeenschappen. Om zich te oriënteren heeft de toenmalige staatssecretaris, Paul Blokhuis, gesprekken gevoerd met deze gemeenschappen. Daaruit kwam educatie als prioriteit naar voren. Naar aanleiding daarvan heeft de toenmalige staatssecretaris op 25 oktober 2021 de commissie ‘versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië’ geïnstalleerd.

De voorzitter van de commissie ging verder in op de opdracht van de commissie, namelijk: het verankeren van kennis over de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië in de Nederlandse samenleving. Zij lichtte ook toe dat de commissie het belangrijk vindt om haar opdracht uit te voeren in overeenstemming met de uitgangspunten van meerstemmigheid waar meerdere perspectieven worden gewaarborgd, het zorgen voor een duurzaam karakter van de maatregelen en het betrekken van het veld, waaronder met nadruk ook jongere generaties. De commissie heeft daarom in de afgelopen periode met meerdere organisaties en experts gesproken om tot conceptadviezen te komen. De werkconferentie is bedoeld om die conceptadviezen samen met het veld te verrijken.

Na de plenaire sessie zijn de aanwezigen in meerdere groepen in gesprek gegaan over diverse thema’s. Hieronder kort wat er in die thema-sessies is besproken:

Thema-sessie: ‘Meer dan geschiedenis’ begeleid door commissielid Arthur Pormes.

Bespreking van conceptadviezen, gericht op ‘Meer aandacht voor voormalig Nederlands-Indië in andere schoolvakken dan geschiedenis’, met name in het voortgezet onderwijs.

In deze sessie zijn de uitkomsten van een uitgevoerde inventarisatie en daaruit voortvloeiende conceptadviezen gepresenteerd en besproken. Deelnemers bogen zich over de vraag: op welke wijze kunnen docenten gefaciliteerd worden om te werken aan de versterking van de kennis van de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië. De aanwezigen waren met name docenten aardrijkskunde, burgerschap, Culturele en Kunstzinnige Vorming, geschiedenis, maatschappijleer en Nederlands en gastdocenten.

Uitkomsten: Enkele suggesties die naar voren kwamen om de conceptadviezen te verrijken, zijn:

- Creëer meer plekken waar docenten terecht kunnen voor informatie en interactie op langere termijn en in vaste opstelling.
- Presenteer het complete verhaal van begin (VOC) tot eind (migratie NL) vanuit verschillende perspectieven en sluit aan bij de huidige brede maatschappelijke discussie. Deze informatie wordt nu te versnipperd aangeboden.
- Ontsluiten van *open source* onderwijsmateriaal met goede metadatering: koppelen aan erfgoedinstellingen, Beeld en Geluid. Daarbij aansluiten bij het in ontwikkeling zijnde Indisch Erfgoed Digitaal.
- Aanwezigen vonden het belangrijk om ook met OCW in overleg te gaan.

Thema-sessie: 'Handvatten voor docenten' begeleid door commissielid Hanneke Tuithof. Bespreking van conceptadviezen gericht op meer aandacht voor 'De geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië in lerarenopleiding en nascholing van docenten'

In deze sessie ligt de focus op welke wijze de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië en de doorwerking ervan, in lerarenopleiding en nascholing van docenten vormgegeven kan worden? De aanwezigen bestaande uit docenten en lerarenopleiders van verschillende vakken en gastdocenten hebben in kleine groepjes gewerkt aan de bovengenoemde vraag.

Uitkomsten: Over het algemeen bevestigen veel suggesties van de aanwezigen de richting van de conceptadviezen van de commissie.

- Enkele (maar niet alle) ideeën die naar voren kwamen in deze sessies zijn:
- Besteed aandacht aan de rol die gastsprekers kunnen spelen bij docenten (in opleiding)
- Vastleggen van verhalen van gastsprekers in documentaires etc.
- Verrijken van 'key principles' met inhoudelijke begrippen of basiskennis voor docenten.
- Ontwikkel best practices rondom het thema geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië, die docenten ook voor andere thema's of gevoeligheden kunnen gebruiken.
- Ontwikkel nascholing door samen te werken met hogescholen en universiteiten.
- Besteed meer aandacht aan het koloniaal verleden in de lerarenopleiding, ook bij algemene didactiek of pedagogiek.

Thema-sessie: Hoe kunnen we kennis van de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië verankeren en verduurzamen in de museale sector; begeleid door commissielid Ardjuna Candotti. Bespreking uitkomsten inventarisatie en presentatie conceptadviezen 'musea'.

De commissie heeft een onderzoek laten uitvoeren om inzicht te krijgen in de wijze kennis van voormalig Nederlands-Indië in de museale sector gewaarborgd kan worden, maar ook om te bezien welke plannen instellingen voor de toekomst hebben, en in welke mate de kennis die rondom tentoonstellingen worden opgedaan, behouden kan blijven. In deze sessie gingen de aanwezigen in gesprek om de resultaten van dit onderzoek te bespreken en conceptadviezen op dit punt te verrijken.

Uitkomsten:

- Inzake het advies om een rijkscurator aan te stellen, vinden de aanwezigen dat deze samen met een team een duidelijke taakomschrijving moet krijgen en onafhankelijk van de overheid kan opereren.
- Er moet nagedacht worden hoe op een gepaste manier meerstemmigheid kan worden vormgegeven en ingezet worden in tentoonstellingen, zodat het effectief bijdraagt aan versterking kennis geschiedenis Nederlands-Indië.
- Meer kennis over het slavernijverleden m.b.t. voormalig Nederlands-Indië dient zowel zijn weg te vinden binnen het reguliere onderwijssysteem als informeel onderwijs. Ook bekendheid van deze geschiedenis binnen de eigen gemeenschap verdient namelijk meer aandacht en draagt bij aan de emancipatie.

Thema-sessie: 'Op weg naar een interactief digitaal museum'; uitkomsten inventarisatie en presentatie conceptadviezen 'digitale platforms en mogelijkheden'

In deze sessie verkenden Jet Bussemaker samen met gastspreker Jan van Kooten met de aanwezigen de mogelijkheden van een digitaal platform of museum om vorm te geven aan de opdracht van de commissie. Enerzijds kan zo'n museum/platform een toegangspoort bieden aan algemeen geïnteresseerden in de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië en wat daarop volgde. Anderzijds kan het ook voor meer specifieke groepen een vindplaats zijn voor gericht materiaal. Daarbij valt te denken aan docenten die materiaal voor lessen zoeken, maar ook aan jongeren met al dan niet een gedeelde migratiegeschiedenis. Belangrijk is dat zo'n platform innovatief is en duurzaam onderhouden wordt. Jan van Kooten presenteerde enkele voorbeelden van dergelijke platforms, onder andere uit de oorlogsgeschiedenis, museumwereld en film.

Uitkomsten:

- Belangrijk bij het ontwikkelen van een digitaal platform is om goed na te denken hoe je kunt stimuleren dat het gebruikt wordt, dat mensen weten dat het er is en dat je goed vindbaar bent en dat het duurzaam 'up-to-date' gehouden wordt.
- Belangrijk is dat de bronnen die gebruikt worden en de metaforen (zoals een museum) zelf al gekleurd kunnen zijn; de discussie over de bronnen en de wijze waarop die benoemd en gepresenteerd worden zou onderdeel van de inrichting moeten zijn;
- Probeer aan te sluiten bij actuele discussies, zoals rond Black Lives Matter, slavernijdiscussie, migratie etc. Betrek verschillende groepen bij het ontwerpen en vormgeven.
- Het is logisch aansluiting te zoeken bij het platform Indisch Erfgoed Digitaal. Een digitaal platform/museum zou een krachtige impuls kunnen zijn om het bestaande platform verder te ontwikkelen, waarbij niet alleen aandacht is voor de aanbodkant (ontsluiten van bestaand materiaal), maar nadrukkelijk ook voor de vraagzijde.
- Verken de mogelijkheden om een connectie te maken met de fysieke omgeving door bijvoorbeeld een QR-code bij een straatnaam te zetten en zo werelden met elkaar te verbinden.
- Zorg dat het ook interactief is. Laat kijkers keuzes maken waardoor ze zelf het resultaat van hun keuze zien.
- Zorg dat het platform toegankelijk is, met name ook voor jongere generaties.

Thema-sessie: 'Aan tafel over nieuwe vormen van dialoog'; begeleid door commissielid Esther Captain. Presentatie van ideeën en conceptadviezen met betrekking tot 'dialoogsessies en gesprekken'

In deze sessie werd nagedacht over hoe mensen een dialoog over gevoelige thema's kunnen aangaan, door het delen van gedachten tijdens een maaltijd, zoals vanuit de joodse, islamitische, Indische en andere, recent uitgevonden tradities zoals de Keti Koti Tafel wordt gedaan. De aanwezigen gingen met elkaar in gesprek over de vraag of en zo ja hoe deze methodes ingezet kunnen worden in onderwijs en educatie over de Indische geschiedenis, om vanuit verschillende, soms botsende perspectieven tot nieuwe inzichten te komen en wederzijds begrip te stimuleren.

Uitkomsten:

- Het is belangrijk om dit soort dialogen te voeren tussen verschillende generaties, maar ook om te zoeken naar een vorm die verschillende gemeenschappen met elkaar in gesprek laat gaan, evenals een gesprek met degenen die de Indische geschiedenis niet 'in zich dragen'.
- Het uitgangspunt van Keti Koti Tafels om een zo groot mogelijke diversiteit na te streven in de gesprekken door zwarte en witte deelnemers met elkaar in gesprek te brengen gaat voor Indische tafels niet op, omdat Indische deelnemers per definitie een dubbele, gemengde herkomst en/of achtergrond hebben.
- Werkvormen: er moet nagedacht worden over de structuur die past bij de Indische gemeenschappen (wel of niet een strak gestructureerd gesprek) en er moet nazorg zijn.
- Nadenken over waar deze gespreksvorm zoal ingezet kan worden.

Parallel aan de werkconferentie zijn Focusgroep-sessies met jongeren gehouden door een externe partij. Daarbij ging het vooral om:

- Inzicht te krijgen wat jongeren met 'roots' belangrijk vinden dat er over de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië verteld wordt,
- Inzicht te krijgen hoe bepaalde kennis binnen de gemeenschappen zelf (op de tweede generatie) is overgedragen,
- Te begrijpen wat voor jongeren zonder 'roots' en jongeren met een migratieachtergrond triggers/ aanknopingspunten zijn om zich verder te verdiepen in deze geschiedenis,
- Te herkennen op welke wijze jongeren met 'roots', de Nederlandse jongeren en jongeren met een migratieachtergrond informatie verzamelen en verwerken.

Deze vier sessies hebben een breed scala van ideeën opgeleverd. Een zeer beperkte selectie uit de vele punten die naar voren kwamen:

- De diversiteit binnen deze groepen is niet zo bekend bij het grote publiek. Dit draagt bij aan een eenzijdig perspectief van waaruit deze geschiedenis bekeken wordt. Daarom is meer aandacht voor deze diversiteit op zijn plaats.
- Impact van het kolonialisme is nog steeds voelbaar en merkbaar in intergenerationele trauma's en de impact op families.
- De term 'Indisch zwijgen' wordt een vorm van onderdrukking genoemd.
- Ook de geschiedenis van voor de kolonisatie en na de onafhankelijkheid moet verteld worden.
- Er is onvrede over de term voormalig Nederlands-Indië, beter om dit tussen aanhalingstekens te plaatsen dus voormalig Nederlands-Indië/ Indonesië.

Vervolgstappen

De commissie bestudeert de uitkomsten uit de werkconferentie en gebruikt deze bij de volgende stappen naar een definitief advies. De commissie vindt het belangrijk dat het uiteindelijke advies breed gedragen wordt. Op 14 juli jl. heeft de commissie in een gesprek met de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) haar eerste bevindingen gedeeld. Komende maanden werkt de commissie aan haar eindrapportage. Naar verwachting wordt deze rapportage eind van dit jaar aan de staatssecretaris van VWS aangeboden. Het tussenrapport is komen te vervallen."

Tijdens de werkconferentie heeft de Commissie vooral van jongeren suggesties gekregen om de term 'Voormalig Nederlands-Indië' aan te passen. De Commissie zal daar in een eerstvolgende vergadering over doorpraten en dit najaar in gesprek gaan met een aantal (jongere) betrokkenen om hen ook mede-eigenaar te maken van het advies.

Bijlage 4. Gesprekspartners

Personen die direct door de commissie of indirect via uitgevoerde onderzoeken zijn gesproken

De commissie heeft informeel nog veel meer mensen kort en lang gesproken en afgesproken is dat de deelnemers van de focusgroep discussies anoniem blijven

Lisa Aarsen	Gesprek commissieleden met jongeren
Guido Abuys	Conservator Herinneringscentrum Kamp Westerbork
Arjan Agema	Hoofd van de afdeling Digitalisering Nationaal Archief
Huib Akihary	Conservator Moluks Historisch Museum
Hans van den Akker	Conservator/ Plaatsvervangend Hoofd Museum, Museum Bronbeek
Marion Anker	Conservator Rijksmuseum
Chris Anraad	Hoofd Collecties Maritiem Museum, Rotterdam
Marjolein van Asdonck	Conservator Nationaal Museum van Wereldculturen
Sander Baxm	Universitair hoofddocent/ literatuurhistoricus Nederlands, Tilburg University
Nicolette Bartelink	Directeur, Museum aan de A, Groningen
Jefta Bego	Vakdidacticus maatschappijleer Hogeschool Fontys, Tilburg, onderzoeker curriculum M&M bij lectoraat Hogeschool Utrecht
Tine Béneker	Hoogleraar Geowetenschappen Universiteit Utrecht
Tanja de Boer	Hoofd Collectie en Onderzoek Kröller-Müller Museum, Otterlo
Afra Boot	Docent Nederlands Rietveld College, Utrecht
Carla van Boxtel	Hoogleraar vakdidactiek, ihb geschiedenisonderwijs Universiteit van Amsterdam, coördinerend projectleider Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken
Hélène Briare	Hoofd Publiek en Educatie Oorlogsgravenstichting, Den Haag
Annemies Broekgaarden	Hoofd Educatie Rijksmuseum
Jeroen Bron	Curriculumontwikkelaar mens & maatschappij, burgerschap, Stichting Leerplan Ontwikkeling
Karlijn Bruggeman	Adviseur erfgoed en educatie/erfgoedzorg, Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN)
Marg van der Burgh	Koninklijke Bibliotheek
Vera Carasso	Directeur Museumvereniging
Rien Claassen	Docent Geschiedenis Hogeschool van Utrecht
Jean-Paul Corten	Coördinator internationale samenwerking Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Hendrikje Crebolder	Directeur development en media Rijksmuseum
Amalia Deekman	Specialist onderzoek cultuurparticipatie LCKA, Utrecht
Reinier Deinum	Coördinator Archieven en Collecties Metarmofose Koninklijke Bibliotheek
Silfraire Delhaye	Voorzitter Indisch Platform
Tacco Dibbits	Hoofddirecteur Rijksmuseum
Ina Dijkman	Hoofd van de afdeling Dienstverlening Nationaal Archief
Jindra Divis	Algemeen directeur Stichting Leerplan Ontwikkeling, historicus,
Afelonne Doek	Algemeen Directeur Nationaal Archief
Rutger Doop	Conservator Fenix
Johan van Driel	Curriculumontwikkelaar Geschiedenis Stichting Leerplan Ontwikkeling
Armando Ello	Gesprek commissieleden met jongeren
Cristan van Emden	Hoofd onderzoek en educatie Nationaal Comité 4 en 5 mei
Mitchell Esajas	Mede-Oprichter The Black Archives
Chrissy Flohr	Gesprek commissieleden met jongeren
Tom van der Geugten	Docent geschiedenis HOVO/VU en HOVO Brabant, Auteur geschiedenis schoolboeken
Coen Gelinck	Vakdidacticus maatschappijleer en maatschappijwetenschappen Universiteit van Amsterdam, SLO-deskundige burgerschap, lid syllabuscommissie maatschappijwetenschappen
Yvonne van Genugten	Directeur Indisch Herinneringscentrum
Aisha Gijse	Gesprek commissieleden met jongeren
Maria Grever	Emeritus Hoogleraar Theoretische geschiedenis en historische cultuur, Erasmus Universiteit Rotterdam, Research fellow NL-Lab KNAW Humanities Cluster Amsterdam, Honorary Board member EUROCLIO

Marjan de Groot – Reuvekamp	Docent-onderzoeker geschiedenisonderwijs, gespecialiseerd in primair onderwijs Universiteit van Amsterdam, Voorzitter VGN
Marjolein Hartman	Referentiegroep docenten opzet PLG
Jan de Heer	Referentiegroep docenten opzet PLG
Anne Helfrich	Netwerk oorlogsbronnen
Nika Hendriksen	Referentiegroep docenten opzet PLG
Hans Hillen	Stichting Oorlogsverhalen
Wieneke 't Hoen	Senior medewerker Publiek en educatie Rijksmuseum
Thom Hoffman	Beeldbank Nederlands-Indië
Koen Hoondert	Vakdidacticus maatschappijleer en maatschappijwetenschappen, (Universiteit Utrecht), bestuurslid NVLM
Ewout van der Horst	Directeur-bestuurder Deventer Verhaal, Deventer
Liesbeth van der Horst	Directeur Verzetsmuseum Amsterdam
Rachelle Houtman	Gesprek commissieleden met jongeren
Jurmet Huitema- de Waal	Projectleider educatie Anne Frank Stichting
Chiel Huijskes	Docent maatschappijkunde, maatschappijleer en maatschappijwetenschappen, bestuurslid NVLM, toetsdeskundige CITO.
Puck Huitsing	Programmadirecteur Netwerk Oorlogsbronnen
Anne Jelijs	Stichting Pelita
Lieuwe Jongsmma	Conservator Geschiedenis Groninger Museum, Groningen
Ozan Karakoc	Referentiegroep docenten opzet PLG
Machiel Keestra	Universitair docent en central diversity officer Universiteit van Amsterdam
Pauline Kintz	Publiek en educatie, Rijksmuseum
Edwin Klijn	Manager Netwerk Oorlogsbronnen, NIOD, Programma Indisch Erfgoed Digitaal
Thomas Klijnstra	Vakdidacticus maatschappijleer/maatschappijwetenschappen Universiteit van Amsterdam, bestuurslid NVLM
Marieke Knoben	Referentiegroep docenten opzet PLG
Meta Knol	Leiden European City of Science
Wim Kok	Stichting Oorlogsverhalen
Jurriaan Konings	Indisch Herinneringscentrum
Jan van Kooten	Onafhankelijk adviseur, Oorlogsgravenstichting
Marieke Koppelmans	Programmamanager en projectleider van de tentoonstelling 'Van daar & Van hier', Limburgs Museum, Venlo
Danielle Kuijten	Waarnemend directeur & Co-curator Imagine IC
Jop van der Kuil	Referentiegroep docenten opzet PLG
Matthijs Kuipers	Onderzoeker Nationaal Comité 4 en 5 mei
Margaret Leidelmeijer	Coördinator Kenniscentrum en Tentoonstellingen Indisch Herinneringscentrum
Susan Lammers	Algemeen directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Imara Limon	Conservator Amsterdam Museum
Liane van der Linden	Bestuurslid Nationaal Comité 4 en 5 mei
Claudia Marinelli	Specialist cultuurparticipatie LCKA Utrecht
Bert Mennings	Directeur Limburgs Museum, Venlo
Wayne Modest	Inhoudelijk Directeur Nationaal Museum van Wereldculturen Bijzonder Hoogleraar Vrije Universiteit Amsterdam,
Eva Mulder	Docent Nederlands Rietveld College, Utrecht en zzp-er voor erfgoed en historische educatieve projecten.
Elise Mutter	Senior-adviseur Monumentenzorg Afdeling Monumentenzorg & Welstand Gemeente Den Haag
Linda Nooitmeer	Voorzitter Nationaal Instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee)
Johan Oomen	Manager onderwijs en erfgoed Nederlands Instituut voor Beeld & Geluid.

Hélène Oppatja	Bestuurslid Nationale Herdenking 15 augustus 1945
Hans Palings	Vakdidacticus aardrijkskunde Hogeschool Fontys, Tilburg, expert gammadidactiek.
Louise Rahardjo	Coördinator Programma Indisch Erfgoed Digitaal Koninklijke Bibliotheek
Janneke Roos	Voorzitter Stichting Dialoog Nederland, Japan, Indonesië
Jan van Rosmalen	Projectmedewerker/ Collectiemedewerker Indisch Herinnerings Centrum
Koen van Santen	Manager Public Affairs Rijksmuseum
Kaja Sariwating	Voormalig voorzitter Moluks Historisch Museum
Loes Schippers	Afdeling Educatie De Museumfabriek & Rijksmuseum Twente
Ruben Severina	Bestuurslid NiNsee
John Sijmonsbergen	Directeur Nationaal Militair Museum, bestuurslid Stichting Nationale Herdenking 15 aug. '45
Teresien da Silva	Voormalig Hoofd Collecties Stichting Anne Frank Museum
Pieter Siwabessij	Gesprek commissieleden met jongeren
Erwin Sjoerdsma	Sophiahof
Valika Smeulders	Hoofd Geschiedenis Rijksmuseum
Annemiek Spronk	Genremanager Kennis, Educatie & Levensbeschouwing NPO
Elise Storck	Vakdidacticus geschiedenis ICLON-Universiteit Leiden, projectleider 'Jonge Spoorzoekers' over professionalisering van docenten met als thema migratie, verhalen en erfgoed
Harm Stevens	Conservator Rijksmuseum
Jazzy Taihuttu	Medewerker Onderwijs Stedelijk Museum, freelance spreker, ontwikkelaar educatief materiaal en docent
Daan Tamboer	Referentiegroep docenten opzet PLG
Bernard Teunis	Programmamanager actualisatie onderwijsdoelen Stichting Leerplan Ontwikkeling
Henry Timisela	Directeur Moluks Historisch Museum
Rocky Tuhuteru	Directeur Pelita
Floor den Uyl	Vakdidacticus kunstgeschiedenis en culturele en kunstzinnige vorming (CKV)/kunst ICLON-Universiteit, Leiden, docent CKV, kunst algemeen, en kunst en beeldende vorming Spinozalyceum, Amsterdam
Ronald Veenstra	Referentiegroep docenten opzet PLG
Lionel Veer	Unesco
André van der Velden	Mediahistoricus Universiteit Utrecht, expert stadsgeschiedenis Rotterdam
Marco van Vemde	Referentiegroep docenten opzet PLG
Cor Verheijen	Referentiegroep docenten opzet PLG
Bram Verhoef	Hogeschooldocent Hogeschool van Utrecht
Dhr. Verkerk	Afdeling Educatie Stadsarchief Rotterdam
Remco Vermeulen	Adviseur Indonesië, DutchCulture, Amsterdam
Alderik Visser	Conrector bovenbouw Preadinius gymnasium Groningen
Magda Wallenburg	Voorzitter Stichting Arjati
Ingrid Walschots	Innovation lead & Eindredacteur innovatieve mediaprojecten at NTR
Bjorn Wansink	Universitair hoofddocent Sociale Wetenschappen/Educatie en Pedagogiek Universiteit Utrecht en vakdidacticus geschiedenis
Stephanie Welvaart	Gesprek commissieleden met jongeren
Pim Westerkamp	Conservator Nationaal Museum van Wereldculturen
Roeland Westerop	Vakdidacticus aardrijkskunde en Mens en Maatschappij Hogeschool Arnhem-Nijmegen, bestuurslid KNAG
Anneke Wurth	Vakdidacticus Nederlands ICLON-Universiteit, Leiden
Gonca Yalçiner	Hoofd Educatie & Participatie Amsterdam Museum
Mercedes Zandwijken	Directeur Stichting Keti Koti Dialoog Tafel
Dirk van Zoest	Referentiegroep docenten opzet PLG
Jan van Zijverden	Conservator Geschiedenis, Drents Museum, Assen
Tanja Zuijderwijk	Programmamanager Cultuurloket DigitALL/ Freelance Adviseur voor digitale projecten in de cultuursector

Bijlage 5. Onderzoeksrapporten uitgevoerd in opdracht van de commissie

1. Stephan Klein, *Eilanden overal. Tijd voor een andere visie op onderwijs over het koloniale verleden (po/vo)*, Amsterdam, Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken: 2022.

Weblink: <https://www.expertisecentrum-mmv.nl/algemeen/publicaties/eilanden-overal/>

2. *Musea in Nederland over voormalig Nederlands-Indië*, Verwonderzoek: 2022.

Weblink: <https://verwonderzoek.nl/project/musea-in-nederland-over-voormalig-nederlands-indie/>

3. Rapportage focusgroepen, *in het kader van 'Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië*, IZI Solutions en Zwart x Oranje: 2022

Weblink: <https://www.izi-solutions.com/nieuws/rapportage-tbv-commissie-busemaker>

4. *Erfgoed voormalig Nederlands-Indië*, Adviestraject t.b.v. Commissie Versterking Kennis Voormalig Nederlands-Indië, Eindrapport, Panteia: 2022

Weblink: <https://panteia.onderzoek.nl/erfgoed/eindrapport-erfgoed-voormalig-nederlands-indie.pdf>

